

Atminties

MIESTAS

daugia-

VALSTYBĖ

sluoksniš-

REGIONAS

kumas

Sudarytojas Alvydas Nikžentaitis

LII
LEIDVYKLA

Vilnius, 2013

UDK 008
At29

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
Lietuvos mokslo taryba
Nacionalinė mokslo programa „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“
Finansavimo sutartis Nr. VAT-01/2010

Recenzantai
Doc. dr. Aurimas Švedas
Dr. Vitalija Stravinskienė

ISBN 978-9955-847-67-0
© Lietuvos istorijos institutas, 2013
© Straipsnių autoriai, 2013

VASILIJUS SAFRONOVAS

Ar Tarybų Sąjungoje būta alternatyvos vyraujančiai atminimo kultūrai? Žvilgsnis į du periferinius miestus

Tarybų Sąjunga paprastai įsivaizduojama kaip ideologiniu požiūriu unifikuotas politinis darinys. Iš dalies tokį požiūrį lemia šiam dariniui įvardyti vartojama „totalitarinės valstybės“ klišė. Ne mažesnį vaidmenį vaidina ir Lietuvoje bei kitose buvusios „Rytų Europos“ šalyse pasireiškiantis atminimo politikos interesas sulgyinti nacistinį ir tarybinį režimus su visais dėl to kylančiais padariniais. Kardinalus tarybinės patirties atmetimas, idėja, kad šią patirtį reikia įveikti remiantis įsitikinimu, kad ji buvo „ne sava“¹, ne vien Lietuvoje, bet ir kitose pokomunistinėse šalyse privedė prie situacijos, kad viešojoje erdvėje ėmė formotis vienas, redukuotas ir netgi iškreiptas vaizdinys apie tarybinę realybę. XX a. pabaigoje Lietuvos valstybingumas buvo atkuriamas deklaruojant tarpukario tradicijos tęstinumą, tarpukariu vyravusias lietuvių nacionalizmo reikšmes laikant ideologiškai „nesuklastotomis“, esą tikrąją lietuvių tapatybės išraišką, kuri buvo priešinama „ideologizuotoms“ „sovietinėms“ reikšmėms. Toks tarpukario tęstinumas, kurį, siekdamas įtvirtinti savo opozicinę padėtį senojo režimo atžvilgiu, Lietuvoje ypač palaikė ir tebe Palaikė dešinioji jėga, nebuvo vien tik Lietuvos ypatybė. Ir kitose buvusiose „realiojo socializmo“ šalyse opozicinių jėgų iškilimas valdžion vyko pasmerkiant tęstinumą nutraukusį tarybinio laikotarpio režimą².

1 Plg. J. Mark, *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, New Haven, London, 2010.

2 P. Niedermüller, *Der Mythos der Gemeinschaft: Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa*, A. Corbea-Hoisie, R. Jaworski, M. Sommer (Hg.), *Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis* (Gedächtnis, Erinnerung, Identität, Bd. 5), Innsbruck, Wien, München, Bozen, 2004, S. 11–26. Dar žr.: S. Troebsto bandymą tipologizuoti skirtingus santykius su diktatūrine praeitimi Rytų Europoje: С. Трѐбст, „Какой такой ковер?“ Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка

Tačiau dėl šių legitimuojančių poreikių viešojoje erdvėje įvykusi tarybinės epochos suvokimo hegemonizacija, reikia pripažinti, toli gražu neprisideda prie kūrybiškesnių šios epochos istorinių tyrimų plėtojimo. Paskatinti laiko aktualijų, pirmieji Lietuvos istorikų tyrimai, skirti santykio su praeitimi klausimams tarybinėje Lietuvoje, turėjo iš esmės vienintelį tikslą – parodyti, kaip svetima galia ir jos agentai Lietuvoje visais būdais stengėsi įveikti tai, kas priskiriama „normaliam“ laikotarpiui (taigi pirmajai Lietuvos Respublikai). Trumpai tariant, siekta parodyti, kaip tarybinė ideologija slopino lietuvių nacionalinę kultūrą. Beveik tuo pačiu metu dalis istorikų atkreipė dėmesį, kad toji kultūra buvo ne tik slopinama. Tarybinis režimas, siekdamas tvirtesnio legitimumo visuomenės akyse, Lietuvoje naudojo nacionalinės kultūros išteklius. Tai pripažinus, vis dėlto iš esmės nebuvo nutolta nuo mąstymo normalumo ir nenormalumo kategorijomis, suprantama, remiantis antrąja (nenormalumo) toliau vertinant tarybinę epochą. Tai, kas remiantis tarybine ideologija, buvo padaryta su lietuviškuoju istoriniu pasakojimu ir lietuvių nacionalinės kultūros simboliais bei vaizdiniais, ir toliau buvo laikoma „tikrovės iškreipimu“.

Kol Lietuvoje vadovautasi tokiomis sampratomis, pirmieji lyginamieji tyrimai ėmė rodyti, kad tarybinė ideologija toli gražu nebuvo vienalytis darinys. Kad ir kiek dogmatizuota ji buvo, skirtingi bandymų nustatyti jos santykį su nacionalinėmis kultūromis pavyzdžiai liudijo, kad tarybinė ideologija nebuvo tokia homogeniška, kaip kartais įsivaizduojama. Atvirkščiai, tarybinis gyventojų telkimo projektas dažniausiai pasireiškė nacionalizuota forma. Walterio A. Kempo lyginamoji analizė³ rodo, jog tai buvo būdinga daugelyje „realiojo socializmo“ šalių. Pasaulinės darbininkų klasės idėją kėlusios ir nacionalizmus pasmerkusios, marksizmo-leninizmo postulatais besirėmusios ideologijos reikšminis turinys skirtingose šalyse ilgainiui buvo vienu ar kitu būdu suderintas su skirtingų nacionalinių kultūrų reikšmėmis. Tai pasakytina ir apie Tarybų Sąjungą. XX a. 4-ajame deš. Josifo Stalino aplinka pasitelkė rusų nacionalinės kultūros reikšmes savo legitimumui sustiprinti bei tarybiniam

общего описания и категоризации, *Ab Imperio: Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2004, No. 4: *Примирение через прошлое: панъевропейская перспектива*, с. 41–77.

³ W. A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: a Basic Contradiction?*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London, 1999.

patriotizmui ugdyti⁴. Taip pat ir Lietuvos TSR valdantieji, ypač po J. Stalino mirties, vis stipriau iš lietuvių nacionalinės kultūros išteklių ėmė semtis legitimumą užtikrinti turėjusių reikšmių.

Suprantama, vien jau tai signalizuotų, kad, mažų mažiausiai, ir atminimo kultūra Tarybų Sąjungoje nebuvo pasiekusi tokio homogeniškumo, kad joje negalėtų atsirasti vietos regioniniams (šiuo atveju nacionaliniams) ypatumams. Tačiau šiuo straipsniu teigiama, kad viešasis diskursas Tarybų Sąjungoje buvo dar įvairesnis. Ilgainiui jame ėmė veikti jėgos, turėjusios daug įvairesnių tikslų nei vien tik ugdyti (palaikyti) tarybinį patriotizmą ar pelnyti legitimumą režimui. Šis teiginys straipsnyje bus grindžiamas atminimo kultūros raiškos dviejuose miestuose analizės pavyzdžiu, nes būtent lyginamoji analizė, kaip jau turėjo paaiškėti, atveria klodus, kurių atvejo tyrimai neišryškina.

Norint parodyti, kad viešojoje erdvėje Tarybų Sąjungoje būta ir kitų viešąjį atminimą lėmusių stimulų, ne vien pastangų ugdyti tarybinį patriotizmą ar remtis nacionalinės kultūros reikšmėmis, tenka atkreipti dėmesį ne į „labiausiai matomus“ miestus – tarybinių respublikų sostines, bet į periferinius miestus. Tai daroma vadovaujantis nuostata, kad analizuojant atminimo kultūros raišką sostinėse būtent dėl to, kad tai yra nacionalinės sostinės, eventualiai galima užčiuopti tarybinės ideologijos ir nacionalinės kultūros sklaidą, tuo tarpu čia teigiama joms egzistavus alternatyvą. Tos alternatyvos straipsnyje bus ieškoma periferiniuose miestuose, kuriuose ji, iš pirmo žvilgsnio, turėjo mažiausiai šansų pasireikšti – Klaipėdoje ir Kaliningrade.

Dėl Antrojo pasaulinio karo pasekmių abudu miestai gyventojų sudėti buvo tarsi *tabula rasa* – urbanistinės erdvės, kurios, vadovaujantis totalitaristine tarybinės realybės interpretavimo logika⁵, galėjo

4 Plg. G. Simon, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft* (Osteuropa und der internationale Kommunismus, Bd. 16), Baden-Baden, 1986, S. 153–194, ypač S. 171–179; D. L. Brandenberger, A. Dubrovsky, ‘The People Need a Tsar’: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941, *Europe-Asia Studies*, 1998, Vol. 50, No. 5, pp. 873–892; T. D. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca and London, 2001, pp. 344–461; D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*, Cambridge (Mass.), 2002.

5 Plg. V. Ivanauskas, Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu, *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 105, 108 ir kt.

idealiai pateisinti viltis realizuoti sėkmingą ideologinę indoktrinaciją. Apgyvendinus miestus iš įvairių TSRS vietų atvykusiais naujakuriais ir 6-ajame deš. pagaliau pradėjus įgyvendinti „tarybinio Kaliningrado“ ir „tarybinės Klaipėdos“ statybos projektus, atrodė akivaizdu, kad abejuose miestuose, priklausiusiuose valstybei, kurioje valdžios sprendimais esą neturėjo ir negalėjo būti abejojama, bus priartėta prie įgyvendinimo to, kas galėjo būti laikoma tarybinio miesto idealu. Tačiau straipsnis parodys, kad šie atitinkamai Lietuvos TSR ir Rusijos TFSR priklausę miestai turėjo bendrybę, kuri, konstruojant tarybinės realybės projektą, akivaizdu, nebuvo numatyta. 6–7 deš. ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade pradėjo formuotis žmonių grupės, kurių kelis pokario dešimtmečius konstruotos miestų sąsajos su TSRS (ugdant tarybinį patriotizmą) ir atitinkamai su lietuvių ar rusų nacionaline kultūra nebetenkino. Dėl to, nors tarybinė ideologija ir nacionalinės kultūros vis dar atliko prasmių sąryšius sukuriantį ir reguliuojantį vaidmenį, naująja aktualybe tapo savitumo paieškos, o ne priklausomumo tam, kas bendra, išreiškimas.

Vyraujanti atminimo kultūra ir jos variacijos

Analizuojant atminimo kultūrų raišką miestuose, jų turinys atpažįstamas iš kelių lygmenų: 1) ritualų, skatinančių aktyvų žmonių dalyvavimą, 2) miesto toponimikoje koduojamo reikšminio turinio – gatvių, aikščių, kvartalų pavadinimų, 3) pavienių memorialinę funkciją implikavusių objektų, kurie buvo specialiai įrengiami siekiant įtvirtinti mieste galią arba pažymėti miesto sąsajas su memorializuojamu objektu.

Pirmajam atminimo kultūros raiškos lygmeniui paprastai yra būdingas reglamentavimas ir reguliavimas. Tarybų Sąjunga šiuo atveju nebuvo išimtis. Ritualiniai atminimo aktai, daugiausia reiškęsi valstybės švenčių ir kai kurių atminimo dienų metu, visų pirma, pasižymėjo menkai besiskiriančiu turiniu: iš esmės visiems jiems buvo būdingos vadų kalbos, „darbo žmonių“ eisenos su transparantais ir plakatais, „šventų vietų“ lankymas, didvyrių pagerbimas⁶. Be to, visi tokio pobūdžio ritualai Tarybų Sąjungoje buvo nustatomi centralizuotai. Iki 1980 m. valstybės šventės (kurioms priskirtinos oficialiai patvirtintos nedarbo dienos) TSRS buvo reglamentuojamos specialiais TSRS Aukščiausiosios Tarybos

⁶ Plg. Ch. Lane, *The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – The Soviet Case*, Cambridge, New York, 1981, pp. 191–228.

sprendimais ir Darbo kodeksu (vienas Švenčių ir atmintinų dienų įstatymas, apibendrinęs ankstesnius teisės aktus, TSRS buvo priimtas 1980 m. spalio 1 d. TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo įsaku⁷). Po Spalio perversmo visoje Sąjungoje įvestas švenčių kalendorius po 1945 m. keitėsi labai nežymiai. Stabiliausios ir svarbiausios valstybės šventės jame buvo susietos su darbininkų judėjimo istorija ir „revoliucine praeitimi“ – gegužės 1–2 d. (iš pradžių ši šventė vadinta Internacionalo dienomis, vėliau Tarptautine darbininkų solidarumo diena) ir lapkričio 7–8 d. (Spalio revoliucijos metinės). Iki 1951 m. valstybės švente buvo laikomos revoliucijos vedlio – Vladimiro Lenino – mirties metinės, minėtos sausio 22-ąją. Vėliau ši sukaktis virto atmintina diena. Kita stabili valstybės šventė buvo TSRS Konstitucijos diena, kuri iki 1976 m. minėta gruodžio 5-ąją, vėliau (1977 m. priėmus naują TSRS konstituciją) – spalio 7-ąją. 1965 m. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku nedarbo dienų statusą įgijo dar dvi šventės, anksčiau minėtos kaip atmintinos dienos – kovo 8-oji (Tarptautinė moters diena) ir gegužės 9-oji (Pergalės diena, kuri turėjo valstybės šventės statusą 1945–1947 m., bet vėliau iki 1965 m. buvo minima kaip atmintina diena). Dar trims atmintinoms dienoms valstybės švenčių statusą suteikė 1980 m. įstatymas (nors jos liko darbo dienomis). Tai – vasario 23-ioji (Tarybinės armijos ir karinio jūrų laivyno diena, atmintina diena nuo 1919 m.), balandžio 22-oji (Lenino gimtadienis, nuo 1955 m. minėtas kaip Lenino atminimo diena) ir gruodžio 30-oji (TSRS susikūrimo diena). Kadangi ši atminimo kultūros raiškos lygmenį valdžia reguliavo „centralizuotai“, pokyčiams švenčių kalendriuje darė įtaką ir politinio kurso permainos aukščiausiuose jos ešelonuose. Antai, įsigalint J. Stalino kultui, Lenino mirties metinių minėjimai 1951 m. buvo atšaukti – formaliai todėl, kad esą šventimas „neatitinka įvykių pobūdžio“ – Lenino „mirties dienos atminimo“. Tačiau alternatyva šiai šventei atsirado ne iš karto, o tik prasidedant destalinizacijai – nuo 1955 m. atmintina diena tapo Lenino gimtadienis (balandžio 22-oji)⁸. Savo ruožtu J. Stalino gimimo dienos – gruodžio 18-osios – kasmetiniai minėjimai buvo būdingi tik J. Stalino epochai⁹.

Antrasis atminimo kultūros raiškos lygmuo pasižymėjo tuo, kad čia, skirtingai nei pirmajame lygmenyje, tiesioginio valstybinio reguliavimo

7 *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1980, No. 41, с. 246.

8 Л. Мандельштам (ред.), *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.)*, Москва, 1956, с. 376.

9 Plg. Lane, p. 154.

nebūta. Visgi analizuojant reikšmes, kurios buvo aktualizuojamos šiuo lygmeniu, nesunku pastebėti jam būdingą savireguliaciją, kuri funkcionavo sankcionuoto precedento principu. Vieną kartą į viešąją erdvę įvesdintas, taigi cenzorių palaimintas, simbolis ir jo interpretacija tapdavo precedentu, ir toliau tą interpretaciją jau buvo galima reprodukuoti. Tai paaiškina, kodėl antruoju atminimo kultūros raiškos lygmeniu būta konkretaus rinkinio viešai įtvirtinamų istorinių ir politinių simbolių, kurių tuoj po Antrojo pasaulinio karo, galima sakyti, sudarė trys simbolių kategorijos:

- 1) TSRS vadai, pirmiausia J. Stalinas ir Leninas, komunistinio ir (ar) revoliucinio judėjimo vadovai, nepaisant jų tautybės, tarybų valdžios simboliai ir TSRS žmonių pasiekimus ryškiausiai išreiškę personažai;
- 2) Rusų kultūros figūros, kurių kūryba galėjo paliudyti rusų tautos pažangumą, todėl XX a. 4-ajame deš. buvo naudojama tarybiniam patriotizmui ir „tarybinių žmonių“ vertybėms ugdyti;
- 3) Konkrečios istorinės asmenybės, kurių dauguma prieš pat Antrojo pasaulinio karo pradžią TSRS buvo reabilituota tiems patiems tikslams.

Darytina prielaida, kad iš šių trijų komponentų sudarytą simbolių rinkinį pokariu rastume įprasmintą bet kuriame didesniame TSRS mieste. Nesunkiai pastebėsime, kad per pirmuosius 10–15 pokario metų jis buvo įtvirtintas ir Kaliningrade bei Klaipėdoje.

1946 m. suteikus naujus pavadinimus Kaliningrado gatvėms ir aikštėms, mieste atsirado tokie pirmajai kategorijai priskirtini pavadinimai: Tarybų prospektas ir Tarybų aikštė, Proletarų, Karlo Marxo, Thälmanno, Bolševikų, Komunistų, Komjaunimo, Spalio, Dzeržinskio, Čapajevų, Čkalovo, Gegužės 1-osios, Kovo 8-osios gatvės. Antrajai kategorijai priklausė poetai ir rašytojai, bet ne tik tarybiniai, kaip Maksimas Gorkis ar Vladimiras Majakovskis. Gatvių pavadinimuose buvo įprasminti daugybė klasikinės rusų literatūros kūrėjų (Nikolajus Gogolis, Aleksandras Puškinas, Michailas Lermontovas, Nikolajus Nekrasovas, Levass Tolstojus, Ivanas Turgenevas, Antonas Čechovas, Fiodoras Dostojevskis), kompozitorių (Modestas Musorgskis, Nikolajus Rimskis-Korsakovas, Piotras Čaikovskis), mokslininkų (Michailas Lomonosovas, Dmitrijus Mendelejevas), kurių visų pavardės turėjo paliudyti viena – rusų tautos progresyvumą. Trečiajai kategorijai priskirtini personažai irgi buvo įprasminti pervadinant gatves: 1946 m. du įvažiavimai į

Kaliningradą buvo pavadinti Aleksandro Nevskio prospektu ir Suvorovo gatve, mieste taip pat atsirado Kutuzovo, Nachimovo, Donskojaus, Chmelnickio gatvės¹⁰.

Bet ne vien gatvių pavadinimai liudijo, kad būta trijų simbolių kategorijų. 1949 m. Kaliningrado miesto vykdomojo komiteto sprendimu buvo suteikti galutiniai pavadinimai įvairiems šio miesto kvartalams. Greta revoliucijos judėjimo veikėjų ir TSRS didvyrių (Bulgarijos komunistų lyderio Georgijaus Dimitrovo, Raudonosios armijos pajėgų vado Vasilijaus Čapajev, karininko ir partinio veikėjo Klimento Vorošilovo, lakūno Valerijaus Čkalovo) vardų bei tarybų valdžią simbolizavusių pavadinimų (Spalio, Komjaunimo, Gegužės 1-osios), tarp kvartalams naujai suteiktų vardų vėl matome kai kurių Rusijos rašytojų ir mokslininkų (M. Lermontovo, P. Čaikovskio, D. Mendelejevo, M. Lomonosovo), bei istorinių personažų vardus, įprasminčius tokiuose miesto kvartalų pavadinimuose kaip Kutuzovo, Aleksandro-Nevskoje, Suvorovo¹¹.

Ir Klaipėdoje pervadinant gatves bei aikštes buvo įprasminčios trys išskirtosios simbolių kategorijos. Du ankstyviausiai suteikti pavadinimai, priskirtini pirmajai kategorijai, čia buvo 1945 m. atsiradusi Lenino aikštė ir Lenino gatvė; kiek vėliau, 1948 m., juos papildė tokie pavadinimai kaip Tarybų aikštė, Gegužės g. bei revoliucionieriaus ir TSRS didvyrės – Juliaus Janonio ir Marytės Melnikaitės – vardais miesto centre pervadintos gatvės¹². Antrajai kategorijai būtų galima priskirti 1946 m. atsiradusį Gorkio gatvės ir 1952 m. – Gogolio gatvės pavadinimą¹³. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad be šių dviejų simbolių, rodžiusių vadovaujantį rusų tautos vaidmenį TSRS, pirmaisiais pokario metais Klaipėdoje nemažai gatvių buvo pavadinta ne rusų, o lietuvių nacionalinės kultūros atstovų, daugiausia valstietiškos kilmės raštijos

10 Plg. pervadintų gatvių sąrašą: А. Губин, Топонимия Калининграда, *Калининградские архивы*, Вып. 5, Калининград, 2003, с. 156–190.

11 А. Губин, Топонимия Калининграда. Районы и поселки, *Калининградские архивы*, Вып. 6, Калининград, 2004, с. 180–182.

12 Vykdomojo komiteto nutarimas Nr. 7 Dėl miesto gatvių pavadinimų patvirtinimo, 1945 04 02, *Klaipėdos apskrities archyvas* (toliau – KLAA), f. 104, ap. 1, b. 1, l. 5; A. Cibas, Pakeisti Klaipėdos miesto gatvių pavadinimai, *Raudonasis švyturys*, 1948 05 25, Nr. 122 (642).

13 Решение Исполкома № 122 О присвоении имени Максима Горького гимназии № 2 г. Клайпеда и переименовании ул. Лепу в ул. М. Горького, 1946 06 19, KLAA, f. 104, ap. 1, b. 4, l. 27; Решение Исполкома № 126 О переименовании улицы Шяурес-Патас на улицу Н. В. Гоголя, 1952 03 06, KLAA, f. 104, ap. 1, b. 128, l. 171.

kūrėjų arba „kovotojų su germanizacija“, vardais. 1945 m. mieste atsirado Kristijono Donelaičio ir Žemaitės vardais pavadintos gatvės, 1948 m. – gatvės, kurių pavadinimuose buvo įprasmintas Simonas Daukantas, Jonas Biliūnas, Martynas Mažvydas, Salomėja Nėris, Petras Cvirka ir Liudas Gira. Tokia pat specifika būdinga ir trečiajai simbolių kategorijai – 1948 m. vienai pagrindinių Klaipėdos gatvių buvo suteiktas XIII a. prūsų sukilėlio Herkaus Manto, kitai – didžiojo kunigaikščio Vytauto vardas. Akivaizdu, kad Herkus Mantas ir Vytautas čia buvo aktualizuoti kovotojų su kryžiuočiais („vokiečiais“) vaidmenyse ir taip tapo lietuviškaisiais Aleksandro Nevskio ir Dmitrijaus Donskojaus atitikmenimis. Kaip jau buvo pareikšta anksčiau¹⁴, pastarieji pavyzdžiai iš esmės aiškiai parodo Lietuvos TSR vadovybės įtaką.

Tik 6-ajame deš. Klaipėdoje atsirado pirmosios gatvės, pavadintos ne lietuvių, bet rusų istorinių figūrų vardais. Tokiomis figūromis šiame mieste tapo stalininio kinematografo herojai – 1945–1953 m. sukurtų vaidybinių filmų „Admiral Nachimov“, „Pirogov“, „Aleksandr Stepanovič Popov“, „Admiral Ušakov“ pagrindiniai veikėjai. Jų vardai buvo suteikti gatvėms 6-ajame deš. pastatytame miesto kvartale, vadinamojoje Klaipėdos žvejų gyvenvietėje. Kinematografiškai atminties vietomis paversti XVIII–XIX a. Rusijos imperijos laivyno admiralai Pavelas Nachimovas ir Fiodoras Ušakovas, XIX a. vid. Rusijos karo lauko chirurgijos pradininkas Nikolajus Pirogovas, radijo išradėjas Aleksandras Popovas Klaipėdoje tapo pavyzdžiais simbolių, kurie vėlyvojoje J. Stalino epochoje buvo pasitelkiami siekiant sukurti galingos tėvynės vaizdinį (taigi ir palaikyti tarybinį patriotizmą) ir pavaizduoti rusų tautą, žygiuojančią visų priešakyje žmonijos pažangos link.

Matome, kad daugelio gatvių, aikščių ir miesto kvartalų reikšmės Klaipėdoje ir Kaliningrade atitiko tris simbolių kategorijas. Minėtosios variacijos, kurios fiksuojamos antruoju atminimo kultūros raiškos lygmeniu, iš esmės atsirado dėl to, kad šiame lygmenyje, skirtingai nei pirmajame, kuris funkcionavo Maskvai tiesiogiai reguliuojant jo turinį, atminimo kultūra, kaip minėta, reiškėsi sankcionuotų precedentų principu. O sankcijas išduodavo ne centrinė valdžia Maskvoje, bet nacionalinių respublikų vadovybės. Jos vietinėmis minėtų simbolių kategorijų variacijomis turėjo būti suinteresuotos, mat tai buvo būdas,

¹⁴ Žr.: V. Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius, 2011, p. 277–279.

nekvestionuojant tarybinio patriotizmo, legitimuoti tarybų valdžią nacionalinių respublikų gyventojų akyse.

Dar kitaip vyraujanti atminimo kultūra reišėsi trečiuoju lygmeniu – įrengiant mieste memorialinę funkciją turėjusius atlikti objektus. Šiame lygmenyje veikė ir sankcionuoto precedento principas, nors čia jis nebuvo toks svarbus kaip antrajame lygmenyje. Čia būta ir tam tikrų valstybinio reguliavimo požymių, kurių šiuo atveju vis dėlto nederėtų sureikšminti, mat paminklų ir įvairių statulų atsiradimą miestuose iš tiesų skatino du gana skirtingi stimulai. Dalis tarybiniuose miestuose iškilusių statulų buvo skirtos galiai įtvirtinti, kita dalis – sąsajoms tarp miesto ir visumos pademonstruoti. Tai gerai matyti įsigilinus, kaip ir kodėl Klaipėdoje bei Kaliningrade po Antrojo pasaulinio karo iškilavo vyraujančią atminimo kultūrą įtvirtinusios statulos.

Pirmoji tokių statulų grupė, visų pirma, įprasmino TSRS vadus ir komunizmo pranašus, rečiau galią įtvirtindavo kitoms straipsnyje išskirtoms kategorijoms priklausę simboliai. Kaliningrade šiai grupei atstovavo pirmieji, 4–5 deš. sandūroje mieste pasirodę Karlo Marxo ir J. Stalino biustai, Klaipėdoje – Leninas ir J. Stalinas, kurių statulos įvairiose Klaipėdos vietose irgi atsirado maždaug 1950–1951 metais. Šios grupės statulas priskirti galią įtvirtinantiems paminklams leidžia dvi aplinkybės. Pirmoji – tai, kad ir kituose TSRS miestuose, po Antrojo pasaulinio karo patekusiųose į šios valstybės teritoriją, maždaug 1950 m. matyti šio reiškinio apraiškos – miesto erdvių okupavimas pirmiausia TSRS ir komunizmo vadų atvaizdais, kuris, matyt, sietinas su geopolitiniais pokyčiais Europoje – Rytų ir Vakarų blokų galutiniu išsiskyrimu ir TSRS bandymais simboliškai įtvirtinti savo galią jos įtakos sferoje. Antroji – tai, kad skulptūros buvo gaminamos pagal šablonus, vienintelis jų užsakovas buvo valstybė, o gaminiai dėl taupymo ir geros kokybės medžiagų trūkumo dažniausiai buvo ne itin kokybiški. Valstybės užsakomais, pagal planą gamintais ir miestams centralizuotai paskirstomais tokio pobūdžio kūriniams, be TSRS ir komunizmo vadų, galia galėjo būti įtvirtinama ir kitais motyvais. Pavyzdžiui, 1952 m. Klaipėdos centre, M. Gorkio gatvėje, iškilo pagal vieną šabloną daugeliui TSRS miestų pagaminta gelžbetoninė M. Gorkio statula. Greta, Tarybų aikštėje, maždaug 1955 m. įrengta skulptūrinė grupė „Tautų draugystė“, kurią sudarė susikibusios už rankų azijietės, baltaodžio ir juodaodžio figūros, lygiai pagal vieną šabloną buvo pagaminta daugeliui miestų. Šabloninės buvo ir dauguma tuo laiku miestuose iškilusių Lenino ir J. Stalino statulų.

Kadangi ši statulų grupė įtvirtino galią, jos turinys priklausė nuo pokyčių sluoksniuose, kur toji galia buvo sutelkta. Šiuo požiūriu pirmąją statulų grupę įtvirtintas turinys gali būti lyginamas su turiniu, kurį siekta įtvirtinti ritualiniu kalendoriumi. Geriausiai tai matyti iš tendencijų, kurios vyravo Klaipėdoje ir Kaliningrade destalinizacijos laikotarpiu, kai, Nikitos Chruščiovo grupuotei įsitvirtinus valdžioje, tarybinių simbolių panteone hegemonija buvo grąžinta Lenino figūrai. Priklausomai nuo to, kaip operatyviai žemesniuose nomenklatūros ešelonuose buvo reaguojama į pokyčius Maskvoje, periferijoje tokiais atvejais pasireikšdavo „centralizuota“ grandininė reakcija. Pavyzdžiui, Klaipėdoje visi J. Stalino paminklai miesto viešosiose erdvėse buvo skubiai demontuoti jau maždaug 1958–1959 m., tačiau Kaliningrade procesas užsitęsė kiek ilgiau. Ir šiame mieste 1958 m. J. Stalino paminklas Pergalės aikštėje buvo pakeistas Lenino statula, kurią reikėjo įrengti taip greitai, kad Kaliningradas netgi turėjo „nugvelbti iš po nosies“ Svetlogorskui skirtą statulą¹⁵. Tačiau iš pradžių Leninas teišstūmė J. Staliną į kitą vietą. Tik 1961–1962 m. Kaliningrade J. Stalino biustai buvo nukelti ar pakeisti kitų veikėjų biustais (pavyzdžiui, Karlu Marxu, kurio biustas 1961 m. pakeitė J. Stalino biustą), o pagrindinė, 1958-aisiais perkelta, statula po to, kai Maskvoje buvusio vado kūnas buvo išvežtas iš mauzoliejaus, 1962 m. simboliškai buvo „išvežta“ ir Kaliningrade – kaip byloja vietinė legenda¹⁶, į tramvajaus depo vagonų remonto dirbtuves perlydyti į atsargines dalis¹⁷.

Tačiau būta ir antrosios statulų grupės, kurią išskirti skatina keli veiksniai. Pirma – skyrėsi jų inicijavimo principas, kadangi šiai grupei priskiriamus kūrinius rūpindavosi gauti patys miestai. Antra, skyrėsi ir jų funkcija, mat periferiniai miestai, išsirūpindami šiuos kūrinius,

15 B. Hoppe, *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946–1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80), München, 2000, S. 121.

16 В. Ржевский, *Калининградская Пруссия. Штрихи к портрету*, Калининград, 2006, с. 46.

17 Režimo pokyčiai turėjo įtakos simbolių aktualumo kaitai kur kas platesniu mastu nei vien statulų kaita. Pvz., Kaliningrade Stalingrado prospektas 1961 m. spalį buvo pervadintas Taikos prospektu, vienas iš miesto administracinių rajonų, pavadintų Stalingrado vardu, 1961 m. lapkritį gavo Spalio (Oktiabrskij) pavadinimą. Centralizuotą Lenino hegemonijos įtvirtinimą Kaliningrade galutinai žymėjo 1963 m. balandžio 13 d. priimtas šio miesto valdžios sprendimas per visą centrą besitęsiančią gatvę pavadinti Lenino prospektu: *Летопись Калининградской области, 1945–2005*, т. 1: 1945–1976, Калининград, 2005, с. 284, 304.

siekė per juos nutiesti sąsajas tarp savojo miesto ir visumos, ir šiuo atveju jie demonstravo simbolių atrankos bei bandymų derinti figūras, priklausiusias straipsnyje apibūdintam simbolių rinkiniui, prie vietinio konteksto, apraiškas. Kaliningrade šiai grupei pirmiausia priskirtinas Michailo Kalinino paminklas. Boriso Jedunovo skulptūros, atidengtos 1959 m. prie Pietinės geležinkelio stoties pastato, statybos istorijoje kuo aiškiausiai matyti paties Kaliningrado iniciatyva, mat M. Kalininas šiam miestui turėjo ypatingos reikšmės kaip jo „krikštatėvis“. Finansinę Maskvos paramą idėjai statyti šiam žmogui skirtą paminklą Kaliningradas bandė užsitikrinti dar nuo 1949 m., 1951 m. kaliningradiečiai griebėsi iniciatyvos padėdami kertinį akmenį, ir po šio veiksmo 1952 m. Maskvoje galiausiai buvo duotas nurodymas rasti lėšų sumanymui įgyvendinti¹⁸. M. Kalinino statulos pavyzdys – ne vienintelis. 1953 m., praėjus beveik dviem mėnesiams po J. Stalino mirties, Kaliningrado Pergalės aikštėje atidengiant skulptoriaus Jevgenijaus Vučetičiaus monumentą J. Stalinui, juo siekta parodyti J. Stalino svarbą pirmiausia pačiam Kaliningradui. Esą asmeninis J. Stalino rūpestis ir jo išminčiai klaidingai priskirtas srities pokarinio atkūrimo planas turėjo didžiausios reikšmės Kaliningrado vystymui pokariu¹⁹. Tikriausiai tą pačią tendenciją rodo ir 1956 m., panaudojant buvusį paminklo Immanueliui Kantui postamentą, Kaliningrade įrengtas biustas ikikarinių Vokietijos komunistų lyderiui Ernstui Thälmannui. Vargu, ar laikytina tik paminklų gamybos planavimo ir centralizuoto paskirstymo atsitiktinumu, kad E. Thälmannas atsirado būtent buvusiam Vokietijos mieste.

Istorinių personažų, kurių eksploatavimą buvo sankcionavęs režimas, įamžinimas miestuose paprastai irgi buvo skatinamas tų pačių poreikių parodyti sąsajas tarp miestų ir visumos. Ir jeigu E. Thälmanno biusto atsiradimo atveju dėl šio veikėjo įprasminimo motyvų dar būtų galima suabejoti, kitos istorinės figūros, akivaizdu, sulaukdavo dėmesio būtent todėl, kad per jas buvo galima parodyti miestų vietą didžiajame istoriniame pasakojime. Kaliningrade tokiomis figūromis visų pirma tapo

18 Норре, S. 121; Ю. Костяшов, *Изгнание прусского духа: как формировалось историческое сознание населения Калининграда в послевоенные годы* / Э. Маттес, *Запрещенное воспоминание: возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945–2001)*, Калининград, 2003, с. 44; P. Brodersen, *Die Stadt im Westen: Wie Königsberg Kaliningrad wurde*, Göttingen, 2008, S. 193–195.

19 Норре, S. 120.

Aleksandras Suvorovas ir Michailas Kutuzovas – Septynerių metų karo ir 1812 m. Tėvynės karo karvedžiai, kuriems priskiriamos reikšmės TSRS buvo suformuotos ir ypač aktyviai pradėtos eksploatuoti XX a. 4–5-uoju dešimtmečiais²⁰. Kaliningradui abu personažai turėjo ypatingą reikšmę. Viena vertus, abu jie bent fragmentiškai lankėsi šiame mieste. Antra vertus, abu personažai išsiskyrė iš kitų čia besilankusių Rusijos veikėjų, kadangi, pokario Kaliningradui bandant suteikti „labiausiai į Vakarų nutolusio tarybinio forposto“ reikšmę²¹, jie galėjo būti pasitelkiami parodyti, kaip Rusija nuo seno gynė savo vakarinius forpostus nuo „vokiečių amžinųjų grobikų“. Neatsitiktinai dar 1949 m. Kaliningrado srities vykdomasis komitetas kreipėsi į Leningrado archyvą, prašydamas išsiaiškinti, kokiuose konkrečiai namuose, būdami Karaliaučiuje, viešėjo A. Suvorovas ir M. Kutuzovas²². 1953 m. spalio mėn. Stalingrado prospekto ir Kutuzovo gatvės kampe buvo atidengtas Rygos dailės kombinate „Maksla“ pagamintas M. Kutuzovo biustas²³, o ten, kur kadaise stovėjo paminklas kancleriui Otto von Bismarckui, 1956 m. buvo pastatytas A. Suvorovo biustas²⁴. Estetiniu požiūriu nelogiška biusto vieta greta griuvėsiais virtusios Karališkosios pilies nebuvo atsitiktinė, mat būtent šioje pilyje per Septynerių metų karą gyveno karvedžio A. Suvorovo tėvas, Prūsijos generalgubernatorius generolas Vasilijus Suvorovas.

Bandymą lygiai tokiu principu eksploatuoti istorinius personažus regime ir 1957–1958 m. Klaipėdos miesto vykdomojo komiteto patvirtintuose paminklų statybos perspektyviniuose planuose²⁵. Jie rodo Klaipėdą pageidavus, jog Lietuvos TSR Ministrų Taryba skirtų lėšų ne tik „Žvejo“ statulai, turėjusiai įprasinti svarbiausiąją tarybiniais metais Klaipėdoje naujai sukurtą pramonės šaką, bet ir finansuotų paminklų gamybą dviem personažams, irgi susijusiems su „kovos prieš germanizaciją“ siužetu – Kristijonui Donelaičiui ir Herkui Mantui.

20 Plg. Brandenberger, *National Bolshevism...*, pp. 58–59, 65, 92, 118–119, 311–312.

21 P. Brodersen, Besiekiant normalumo. Kaliningrado sritis tarp tarybinio pokario pretenzijų ir tikrovės (1945–1970 metai), V. Safronovas (sud.), *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIV), Klaipėda, 2012, p. 80–81.

22 В. Норпе, S. 118–119.

23 *Летопись Калининградской области...*, с. 169.

24 Норпе, S. 119–120.

25 Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 211 Dėl žvejo stovylos ir Donelaičio bei J. Janonio paminklų statybos, 1957 04 26, KLAA, f. 104, ap. 1, b. 281, l. 119; Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 262, 1958 06 06, KLAA, f. 104, ap. 1, b. 305, l. 237–238.

Klaipėdos miesto vykdomojo komiteto pageidavimai turėti mieste tokius paminklus panašūs į simpatijas A. Suvorovui ir M. Kutuzovui Kaliningrade dėl kelių priežasčių. Abiem atvejais istorinės figūros su miestais neturėjo beveik nieko bendro (išskyrus, kaip minėta, daugiau atsitiktinius apsilankymus). Tačiau abiem atvejais tai buvo figūros, kurios turėjo savąją vietą vyraujančioje atminimo kultūroje, ir toji vieta joms buvo sukurta dar per Antrąjį pasaulinį karą, kai A. Suvorovas, M. Kutuzovas, Herkus Mantas ir K. Donelaitis buvo „įkomponuoti“ į „broliškų tautų amžinosios kovos prieš vokiečių grobikus“ siužetą. Būta ir dar vieno panašumo – per A. Suvorovą ir M. Kutuzovą, bendrus nacionalinės rusų kultūros simbolius, pajungtus TSRS režimo reikmėms, Kaliningradas galėjo parodyti savo sąsajas su Rusija, lygiai kaip per K. Donelaitį ir Herkų Mantą – bendrus nacionalinės lietuvių kultūros simbolius, irgi pajungtus režimo reikmėms, Klaipėdoje buvo bandoma parodyti ryšį su Lietuva. Taigi siekta parodyti bendrybes, integralumą, miestų priklausomumą nedalomam vienetui, pademonstruoti, kad Klaipėda yra „įprastas“ Tarybų Lietuvos, o Kaliningradas – „įprastas“ Tarybų Rusijos miestas.

Vien šie pastebėjimai leidžia teigti, kad Klaipėdoje ir Kaliningrade pirmuosius 10–15 pokario metų per gatvių, aikščių pavadinimus ir paminklų statybą, naudojant tipiskų režimo sankcionuotų simbolių rinkinį, vyko iš esmės panašūs atminimo kultūros diegimo procesai. Atskirai pažymėtina, kad bendrą atminimo turinį šiuose miestuose sudarė ir dar vienas visai TSRS nepaprastai svarbus atminimo elementas – Didysis tėvynės karas. Galima drąsiai teigti, kad dviejų oficialiai sankcionuotų ir viešai aktyviausiai eksploatuotų su karu susijusių siužetų – miestų „išvadavimo“ ir pergalės kare – aktualizavimas Klaipėdoje ir Kaliningrade pokariu tapo viena svarbiausių atminimo kultūros palaikymo priemonių. Ypač tai pasakytina apie vėlyvąją tarybinę epochą – 7–9 deš., kai akivaizdžiai silpnėjant karo ir pergalės sakralumo pojūčiui²⁶, buvo stengiamasi minėtus siužetus reprezentuoti kuo asmeniškiau ir į reprezentavimą įtraukti vis platesnius visuomenės sluoksnius. Didžiojo tėvynės karo vaidmenį vyraujančioje atminimo kultūroje gerai parodo faktas, kad ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade centrinėmis ritualų vietomis

26 Plg. A. Карпенко, „Место памяти“ в системе политических координат: случай Калининградской области, V. Safronovas, N. Strakauskaitė, L. Motuzienė (sud.), *Daugiareikšmės tapatybės tarpudvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII), Klaipėda, 2011, p. 243–244.

pokariu tapo būtent per karą žuvusių TSRS karių masinės kapavietės, jau 1945 m. įrengtos Tarybinės Armijos dalinių, tuo metu dislokuotų šiuose miestuose, iniciatyva. Klaipėdoje tai buvo buvusi Hindenburgo aikštė, paženklinta 1945 m. gegužę įrengto Pergalei skirto monumento, kurio svarbiausiu akcentu tapo ant postamento pastatytas 45 mm kalibro prieštankinis pabūklas. Kaliningrade tai buvo ant buvusių miesto gynybinių įtvirtinimų bastiono pradėtas įrengti ir 1945 m. rugsėjį atidengtas monumentas tūkstančiui dviem šimtams gvardiečių. Jo pagrindinis akcentas buvo 26 m aukščio obeliskas, greta kurio 1946 m. buvo įrengtos skulptūrinės kompozicijos „Šturmas“ ir „Pergalė“ (sukurtos Lietuvos skulptorių Broniaus Pundziaus ir Juozo Mikėno)²⁷.

„Išvadavimo“ ir pergalės kare siužetų aktualizavimas Klaipėdoje ir Kaliningrade turėjo tam tikrų skirtumų²⁸. Klaipėdoje perteikiant šiuos siužetus svarbesnį vaidmenį vaidino Klaipėdos grąžinimo Lietuvai, Lietuvos TSR žemių „išlaisvinimo“ ir sujungimo motyvas; Kaliningrado atveju svarbesnį vaidmenį, atrodo, vaidino aukų, sudėtų siekiant pergalės prieš „fašizmą“, „prūsiškąjį militarizmą“, etc. motyvas, kuris propagandiniu lygmeniu, ypač tuoj po karo, labai dažnai sietas su kerštu už „vokiečių“ nuniokotas teritorijas TSRS gilumoje. Iš esmės tai rodytų dvi gana skirtingas teritorijų prijungimo legitimavimo strategijas. Abiem atvejais buvo apeliuojama į „teisybės“ atkūrimą, tačiau Klaipėdos atveju teisės į tęstinumą motyvas turėjo gerokai daugiau reikšmės. Klaipėdos kraštas Lietuvoje visą pokarį buvo suvokiamas kaip lietuvių „istorinės žemės“, kurios, be to, jau priklausė Lietuvai 1923–1939 metais. Kaliningrade pirmąjį pokario dešimtmetį irgi viešai cirkuliavo Kaliningrado srities „slaviškas šaknis“ teigęs mitas²⁹, tačiau jį marginalizavus, daugiau reikšmės turėjo būti teikiama „teisėto atpildo“, „keršto“ ir kitiems emociniams motyvams. Abiem atvejais varijuojančios legitimacinės strategijos liudija, kad didįjį išvadavimo metanaratyvą buvo bandoma „suvietinti“. To reikėjo siekiant pateisinti buvusių Vokietijos miestų įjungimą į TSRS, bet sykiu ir į du skirtingus nacionalinius darinius:

27 Plg. S. Budrys, *Pergalės monumentas Kaliningrade*, Vilnius, 1965.

28 Išsamią Antrojo pasaulinio karo atminimo funkcijų Klaipėdoje ir Kaliningrade lyginamąją analizę žr.: V. Safronovas, Antrojo pasaulinio karo įvykiai Rytų Prūsijoje Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities atminimo kultūroje, A. L. Arbušauskaitė (sud.), *Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės išvalgos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVIII), Klaipėda, 2009, p. 87–108.

29 Plg. Ю. Костяшов, с. 28–31; P. Brodersen, *Die Stadt im Westen...*, S. 93–100.

Klaipėdą – į Lietuvos TSR, Kaliningradą – į Rusijos TFSR ir į jos po karo sukurtą sritį.

Iš šių pastebėjimų aiškiai matyti, kad vyraujančios atminimo kultūros turinys tarybinį patriotizmą ir vienodas TSRS piliečių vertybes ugdė ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade. Skirtumai labiau reikėsi tuose vyraujančios atminimo kultūros raiškos lygmenyse, kur būta mažiau tiesioginio reguliavimo ir tiesioginio galios įtvirtinimo požymių. Tai visų pirma pasakytina apie miestų toponimiką, kuri kuo aiškiausiai rodo tam tikrą gravitavimą į nacionalines kultūras. Tačiau tas gravitavimas pasireiškė ne tik tuo, kad Kaliningrado viešųjų erdvių semantikoje buvo įprasminama gerokai daugiau rusų kultūros, o Klaipėdos – lietuvių kultūros simbolių. Nacionalinės kultūros reikšmės buvo aktualizuojamos ir skirtingai legitimuojant miestų įjungimą į TSRS, kuris Lietuvos TSR, kitaip nei Kaliningrado atveju, buvo grindžiamas Klaipėdos priklausomumo Lietuvai tęstinumu. Tačiau šių skirtumų nebūčiau linkęs sureikšminti, mat nacionalinių kultūrų simbolių aktualizavimas pokariu tarybinio patriotizmo niekaip nekvestionavo. Kitaip tariant, vyraujančioje atminimo kultūroje variacijos pasireiškė viso labo tiek, kiek to reikėjo nacionalinių respublikų vadovybei legitimuoti.

Atmintino turinio kontrolė ir sklaida

Du šiame straipsnyje analizuojami miestai, nors ir turėjo tam tikrų istorinių bei pokarinės gyventojų sanklodos bendrybių, buvo apgyvendinti skirtingas patirtis turėjusiais žmonėmis, atvykusiais į šiuos miestus iš įvairiausių TSRS vietovių. Miestų gyventojų komunikacija tarybiniais metais dažniausiai apsiribojo bendravimu per specifines ūkio šakas, pavyzdžiui, pramoninę žvejybą, žuvies pramonę ir kt. Tokiu atveju kyla klausimas, kuo aiškintini stebėtini panašumai, matomi Klaipėdoje ir Kaliningrade palaikant atminimo kultūrą. Akivaizdu, kad šiuo atveju susiduriame su komunikacijos mechanizmais, funkcionavusiais daug plačiau nei tarp šiųdviejų miestų. Vyraujančios atminimo kultūros turinį kontroliuoti leido ir jo sklaidą užtikrino keli tarpusavyje susipynę veiksniai. Tai: 1) diskurso kontrolės taisyklės, 2) socialinės realybės organizavimo principai, 3) tikslinga istorinių žinių sklaida, 4) atsiminimų suvaldymas kontroliuojant jų nešėjus, 5) kontroliuojamos savišvietos organizavimas, pagaliau, 6) vienkartiniai ir konjunktūriniai reikšmių aktualizavimo poreikiai. Žvilgtelėkime į šiuos veiksnius giliau.

Pirmasis iš jų – diskurso kontrolės taisyklės – verčia į save atkreipti dėmesį, mat TSRS buvo valstybė, kurioje galimybė reikštis viešai buvo ribojama. Tai nebūtinai reiškia, kad viešą turinį visiškai kontroliavo cenzoriai ar valstybės saugumo organai. To neretai ir neprireikdavo, mat vien žinojimas, kad bet kokia viešai reiškiamą kitamanystę (priklausomai nuo laikotarpio ir konkrečių sąlygų) gali baigtis prievarta, sankcijomis ar bent „auklėjamoju pokalbiu“ ir įtraukimu į stebėtinų asmenų sąrašą, sudarė sąlygas tam tikrai savikontrolei, dėl kurios žmogaus viešai reikšiamos mintys nebūtinai turėjo sutapti su tuo, ką jis mano. Iš principo kiekvienas TSRS pilietis turėjo teisę reikštis viešai, tačiau reikšdamasis, jis galėjo vartoti tik oficialiai sankcionuotą komunikacijos kodą. Pastarąjį kodą savo ruožtu kūrė, perdirbo ir nuolat aktualizavo Komunistų partijos aparato, Komjaunimo organizacijos aukštesniųjų grandžių, nomenklatūros viršutinių ešelonų darbuotojai ir jų aplinkoje buvusi ir bent jau viešai konformistiškai nusiteikusi kūrybinė inteligentija. Diskurso kontrolė, taigi ir atminimo kultūros funkcionavimas, TSRS buvo pagrįstas nuolatiniu sankcionavimu, o šio sankcionavimo aukščiausioji prerogatyva priklausė pagrindinių socialinių institutų kontrolę į savo rankas suėmusiai Komunistų partijai. Tai leido užtikrinti, kad atminimo kultūra, nepaisant lokaliųjų variacijų, kurias iš principo ji galėjo įgyti, liks stipriai homogenizuota.

Prie to prisidėjo ir antrasis veiksnys – socialinės realybės organizavimo principai. Atminimo kultūros sklaidą užtikrino toje realybėje galioję autoriteto, hierarchijos ir centralizacijos principai. Jie implikavo, kad aukštesnę poziciją užimantysis, santykiškai su žemiau esančiu, visuomet yra teisesnis. Socialinė tvarka reikalavo šią tvarką pripažinti su ja netgi nesutinkant. Galiojo ir dar vienas – nuobaudų už nesutikimą tai pripažinti – principas. Veikiant šiems principams, atminimo turinio palaikymą užtikrino visą valstybę apimantys visuomenės institutai, kurių žemesniųjų grandžių (tokie miestuose kaip Kaliningradas ir Klaipėda, nekalbant jau apie žemesnio pavaldumo miestus) nariai buvo hierarchiškai susieti su tuo, kam konkrečioje struktūroje priklausė galutinio autoriteto teisė. Tipiškas tokio visuomenės instituto pavyzdys (ir ne vien TSRS) buvo kariuomenė, tačiau TSRS minėtieji principai apėmė daug platesnę socialinės sferos dalį. Jie galiojo švietimo, kultūros, sporto, vidaus reikalų sferose, turėjo galioti darbininkų kolektyvuose ir t. t. Atminimo kultūra tokioje socialinėje realybėje buvo palaikoma mobilizuojant žmones dalyvauti rituale, ceremonijoje, eisenoje, paminklo

atidengime centralizuotai. Per vietose dislokuotus karinius dalinius buvo mobilizuojami privalomąją karo tarnybą einantys kariai, per valstybinėse įmonėse (kitokių TSRS faktiškai nebuvo) veikiančias profesines sąjungas – tų įmonių darbininkai, per vidaus reikalų struktūras – milicijos ir kitų organų darbuotojai, per valdžios faktiškai kontroliuojamas sporto organizacijas – sportininkai, per Komjaunimo organizaciją ir mokyklas – moksleiviai ir t. t. Mobilizacija vykdavo nebūtinai savanoriškai, bet tai nebūtinai reiškia, kad prievarta, spaudimas ar net draugiškas paraginimas buvo privalomi siekių mobilizuoti žmones atributai. Ne kas kita, o minėtųjų principų gilus išsiskaidymas socialinėje realybėje, pradant mokykla ir baigiant vaidybinių filmų siužetais, užtikrindavo, kad darbininkai gegužės 1-ąją visuomet dalyvaus eisenose, „Spalio revoliucijos“ metinės sulauks gausiai lankomo parado, o pažymint pergalę kare, ceremonijoje visuomet dalyvaus jaunosios kartos atstovai.

Kaip tik čia pereiname prie trečiojo veiksnio – tikslingos istorinių žinių sklaidos, pirmiausia, per kino teatrų repertuarą, žiniasklaidą (įskaitant radiją ir nuo 6-ojo deš. pabaigos televiziją), ir per mokyklą. Toji sklaida irgi prisidėjo prie autoriteto, hierarchijos, centralizacijos principų eskalavimo ir įtvirtinimo socialinėje realybėje. Didžiulės valstybinės švietimo sistemos pastangos buvo dedamos ugdyti jaunosios kartos tarybinį patriotizmą, siekti, kad ji didžiuotųsi gyvenanti pažangiausioje pasaulio santvarkoje ir geriausioje valstybėje, kuri rūpinasi darbo žmonių gerove, užtikrina jiems darbą ir kiekvienam prieinamą socialinį aprūpinimą. Tarybinio patriotizmo, suprantamo kaip „meilė tėvynei“, turėjo būti mokoma mokykloje nuo pat pirmosios klasės. Būsiniams pedagogams buvo patariama ugdyti šį patriotizmą nuo susipažinimo su savo gimtąja šalimi, gimtąja kalba, gimtojo krašto grožiu ir gamtos turtais, pereinant prie visą tarybinę visuomenę telkiančių elementų – meilės tarybinės tėvynės vadams, jos kūrėjams ir gynėjams³⁰. Todėl mokyklose turėjo būti nagrinėjamos Lenino ir (tam tikru laikotarpiu) J. Stalino biografijos, jų vaidmuo vadovaujant masėms³¹. Bet ypatingas dėmesys patriotizmui ugdyti turėjo būti teikiamas per istorijos pamokas, kurių metu moksleiviai turėjo nuo mažumės aiškiai įsisąmoninti, kad TSRS – „didžiausia pasaulio valstybė“, „pati pažangiausia ir galingiausia“, turinti daugiausia naudingųjų iškasenų; šalis, kurioje „draugiškoje

30 Plg. И. Каиров (ред.), *Педагогика: учебное пособие для педагогических высших учебных заведений и университетов*, изд. 2-ое, Москва, 1948, с. 256–257.

31 Ibid., с. 271.

šeimoje“ gyvena daugiau kaip 60 įvairių tautybių atstovų, kurioje visi dirba bendram labui, kurioje „nėra kapitalistų ir dvarininkų, kaip kitose šalyse“³². Mokiniai turėjo suvokti, kad tai pavyko pasiekti tik sekant partijos nubrėžtu keliu: „Ji vadovavo mūsų tėvų ir motinų kovai, darbininkų ir valstiečių kovai, kai jie nuvertė caro, dvarininkų ir kapitalistų valdžią. Vadovaujami Komunistų partijos mes sukūrėme darbininkų ir valstiečių valdžią, mes pastatėme socializmą“³³.

Ketvirtasis atminimo kultūros turinio kontrolę ir sklaidą užtikrinęs veiksnys buvo atsiminimų valdymas kontroliuojant jų nešėjus. Kai kurių autorių manymu, TSRS, kaip ir „realiojo socializmo“ erdvėje apskritai, iki 1989 m. viešai buvo galima reikšti atsiminimus tik apie tris siužetus – „išvadavimą“ kare, siekiant pergalės kare sudėtas aukas ir (kai kuriais atvejais) apie komunistų vadovaujamą pasipriešinimo okupacijai judėjimą karo metais³⁴. Tai reiškė, kad dauguma žmonių savo atsiminimų viešai reikšti negalėjo, o bet kokie neadekvatūs bandymai tai daryti būdavo užgniaužiami. Į viešąją erdvę lengviau prasiskverbėdavo tie atsiminimai, kuriuos buvo galima išnaudoti vyraujančios atminimo kultūros poveikiui sustiprinti. Šiuo atveju dėmesys pirmiausia krypo į kelių milijonų žmonių patirtis, susijusias su karu.

Per ketverius pokario metus iš Tarybinės armijos buvo demobilizuota ir civiliais tapo mažiausiai 8,5 mln. buvusių karių³⁵, sudariusių apie 5 proc. tuometinės TSRS gyventojų. Prie tų, kurie integravosi į civilį gyvenimą pirmaisiais pokario metais, dar derėtų pridėti TSRS kariuomenėje likusius tarnauti karo veteranus. Reorganizuojant sausumos pajėgas, Baltijos pajūrio teritorijose, naujai įgytose TSRS, kariniai daliniai, anksčiau dalyvavę šių teritorijų užėmimo operacijose, didžiąja dalimi liko dislokuoti Pabaltijo karinėje apygardoje. Kaliningrado srityje liko 11-osios gvardijos armijos, dalyvavusios Rytų Prūsijos užėmimo operacijoje, daliniai. Klaipėdoje buvo dislokuota buvusiai 2-ajai

32 А. Шестаков (ред.), *История СССР. Краткий курс: учебник для 4-го класса*, Москва, 1955, с. 3.

33 А. Шестаков (ред.), *Краткий курс истории СССР: учебник для 3-го и 4-го классов*, Москва, 1937, с. 4.

34 Visi kiti siužetai galėjo būti atmenami tik privačiai arba tų, kurie pasitraukė į išeiviją. Plg. M. Flacke, U. Schmiegelt, *Mythen der Nationen. Kampf der Erinnerungen. Über die Schwierigkeiten der Musealisierung europäischer Zwangsmigrationen*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, Hf. 1, S. 54–55.

35 M. Edele, *Soviet Veterans of the Second World War. A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941–1991*, Oxford & New York, 2008, pp. 22, 231.

gvardijos armijai pavaldi 3-ioji gvardijos šaulių divizija, dalyvavusi ir Memelio operacijoje 1944 m. rudenį, ir Rytų Prūsijos užėmimo operacijoje 1945-aisiais. Tai buvo ypač svarbu kalbant apie Didžiojo tėvynės karo atminimo palaikymą: buvę karo dalyviai apsigyveno miestuose, kuriuose patyrė karo išgyvenimus, o nutolus frontui, laidojo kovos draugus ir įrenginėjo masines kapavietes, ir tai formavo gana asmenišką karo veteranų santykį su „išvadavimui“ ir pergalei kare atminti skirtais ritualais būtent konkrečiame mieste. To liudijimu gali būti 1973 m. Klaipėdoje vykdyta tuometinės Lenino aikštės ir Pergalės paminklo juose rekonstrukcija. Miesto vadovybės bandymai surengti konkursą ir išrinkti šiai aikštei estetiniu požiūriu tinkamesnę pergalės kare įprasminimo ženklą, nei 1945 m. iškilęs paminklas su prieštankiniu pabūklu viršūnėje, susidūrė su neigiamą karo veteranų reakcija, todėl visas pastangas teko nukreipti naujam monumentui kurti kitoje vietoje, o senąją tik atnaujinti, iš esmės nekeičiant jo kompozicijos³⁶. Veteranų reakcija į bandymus rekonstruoti paminklą suprantama, turint omeny, kad 1945-aisiais Pergalės paminklas buvo įrengtas pačių karių rankomis³⁷ ir jiems tai buvo šventa vieta.

Taigi buvusių karo dalyvių atsiminimų vaidmuo atminimo kultūros sklaidos požiūriu buvo dvejopas. Viena vertus, jie buvo neįkainojami kaip asmeniškų, nesuklastotų tarybinį patriotizmą liudijusių patirčių nešėjai, o tokioms patirtims nuo 7-ojo deš. viešajame diskurse atsirasdavo vis daugiau vietos: „auklėjamieji“ veteranų susitikimai su tarybiniais piliečiais, ypač moksleiviais, viešai publikuojami jų atsiminimai apie karą, kad ir praėję cenzūrą, tapo norma. Antra vertus, būtent dėl pernelyg asmeniškų patirčių veteranai buvo laikomi pavojingais, kadangi cenzūra, kaip minėta, nevisiškai kontroliuodavo padėtį, ir kartais į viešumą vis prasibraudavo vienas kitas atsiminimas, nė iš tolo neatitikęs pagrindinės viešo bylojimo apie karą fabulos – pasakojimo apie dvejus metus užsitęsusių herojišką žygį su pagrindiniais jo elementais – daugkartiniu priešo pajėgų „visišku sutriuškinimu“ ir daugkartiniais išvadavimais teritorijoje tarp Stalingrado ir Berlyno. Galbūt tai iš dalies paaiškina, kodėl taip vėlai buvo institucionalizuotas karo veteranų statusas. Iš karto po karo nuslopinti kaip socialinė grupė ir 1947 m. netekę privilegijų, karo veteranai tik 1978 m. po daugybės reikalavimų ir ilgalaikio

36 J. Tatoris, Paminklai ir jų likimai, *Klaipėda*, 1990 09 01, Nr. 193 (12982).

37 P. Lapė, Paminklai žuvusiems kariams, *Klaipėda*, 1990 09 08, Nr. 198 (12987).

spaudimo sulaukė formalaus jų nuopelnų kare ir statuso pripažinimo, išreikšto socialinėmis privilegijomis³⁸, panašiomis į tas, kurias TSRS turėjo nomenklatūra.

Penktasis veiksnys, kuriuo buvo mėginama užtikrinti atminimo kultūros sklaidą, buvo kontroliuojamos savišvietos organizavimas. Tai visų pirma buvo susiję su kraštotyrine veikla, kurią 6–7 deš. sandūroje buvo pradėta aktyviau plėtoti ir Klaipėdoje, ir Kaliningrado srityje. Toji veikla buvo aktyvesnė pirmiausia vidurinėse ir specialiosiose (profesinėse) vidurinėse mokyklose, kuriose kūrėsi su komjaunimo ir pionierių organizacijomis susiję kraštotyros būreliai ir buvo kuriami mokykliniai muziejai. Pastaruosiuose kaupti gana įvairūs eksponatai – nuo gamtos radinių iki fiksuotų liudininkų atsiminimų apie praeitį. Tačiau praeities pažinimas ir Klaipėdos, ir ypač Kaliningrado srities mokyklose veikusių kraštotyrininkų veikloje iš esmės apsiribojo tarybinės epochos pasiekimų fiksavimu, medžiagos apie karinius veiksmus 1944–1945 m. rinkimu, o Klaipėdoje – dar ir domėjimusi ikikarine komunistų „revoliucine veikla“. Suprantama, kad „revoliucinė“ kovotojų už socialinę lygybę veikla, didvyriški mūšiai ir kovos visuomenėje, kurioje militaristiniais laimėjimais buvo nuolat didžiuojamasi, galėjo sudominti moksleivius. Antai 8-ojo deš. pradžioje į kraštotyrą įsitraukę Klaipėdos moksleiviai rengė mokyklinių muziejų standus temomis „Revoliucinėmis vietomis“, „Priešakyje – komjaunimas“, rinko medžiagą apie kai kurių įmonių veiklą pokariu, 1945 m. Klaipėdos „išvadavimą“, partizaninių kovų dalyvius, gyvenusius Klaipėdoje, apie „tarybinių tautų bendradarbiavimo įtaką 7-osios laivų remonto įmonės augimui“³⁹. Mokyklose veikė „raudonųjų pėdsekių“ (dažniausiai pionierių ir komjaunuolių, rinkusių kraštotyrinę medžiagą) būriai, buvo dalyvaujama ekspedicijose, kurios turėjo „auklėti pionierius, komjaunuolius ir moksleivius tarybinio patriotizmo, didelės pagarbos darbo ir kovos pergalėms, proletarinio internacionalizmo dvasia“⁴⁰. Ir Kaliningrado srityje 7–8-ajame deš. buvo sukurta daugybė mokyklinių kraštotyrinių muziejų ir „raudonųjų pėdsekių“ būrių, kurių veikla iš esmės apsiribojo medžiagos rinkimu apie Didžiojo tėvynės

38 M. Edele, p. 11, 205.

39 N. Abramčikienė, Jaunųjų kraštotyrininkų darbai ir rūpesčiai, *Tarybinė Klaipėda*, 1972 02 17, Nr. 40 (7396); Kraštotyrininkų veiklai gerinti, *Tarybinė Klaipėda*, 1973 10 13, Nr. 241 (7903); N. Bajerčienė, Kraštotyrininkų džiaugsmai ir rūpesčiai, *Tarybinė Klaipėda*, 1975 03 20, Nr. 67 (8338).

40 N. Bajerčienė, Kraštotyrininkų džiaugsmai...

karo veiksmus srities teritorijoje, Kenigsbergo šturmą, TSRS didvyrius, žuvusius per karą „šalia namų“ ir t. t.⁴¹

Pagaliau išskirtinas ir šeštasis atminimo kultūros sklaidą užtikrinęs veiksnys – ne itin reikšmingas, bet lėmęs, kad ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade atsirado konkrečių atminimo ženklų. Tai – vienkartiniai atmintinų reikšmių aktualizavimo faktai, kurie ypač vėlyvojoje tarybinėje epochoje tapo tam tikru konjunktūrinių problemų sprendimo būdu. Abejuose miestuose šių vyraujančios atminimo kultūros reikšmių sklaidos formą, galima sakyti, nulėmė pastangos paneigti Klaipėdos ir Kaliningrado periferiškumą. 7–8-ajame deš. ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade tam tikrais veiksmais pasireiškęs priklausymo visumai (TSRS, Rusijai, Lietuvai) demonstravimas buvo nulemtas gana utilitarinių poreikių atkreipti į save centro dėmesį ir taip išspręsti įsisenėjusias problemas. Pavyzdžiui, Kaliningrade buvo aiškiai jaučiama, kad ši miestą ir visą sritį Maskva užmiršo, – aprūpinimas prekėmis, lyginant su Lietuvos TSR, čia buvo nepakankamas⁴², ir tai stiprino simbolinių saitų konstravimą. 1962 m. nukelto J. Stalino monumento vietoje, kurioje dar 7-ojo deš. pradžioje ketinta pastatyti paminklą kaliningradiečių žygdarbiui pokariu atstatant iš griuvėsių miestą⁴³, 1974 m. iškilo „Motinos Rusijos“ statula, kuri buvo aiškiai dedikuota Kaliningrado srities ir Rusijos TFSR integralumui įprasmininti. 1978 m. mieste buvo įrengtas atminimo ženklas žvejams – okeaninės žvejybos pradininkams, skirtas Kaliningrado žvejų žūklės šiaurinėje Atlanto vandenyno dalyje 30-mečiui. Toks atminimo ženklas kuo aiškiausiai išreiškė 6-ajame deš. pradėtas plėtoti pastangas pateikti Kaliningradą kaip svarbų TSRS ekonomikos, pirmiausia, žvejybos pramonės centrą, taip sugestijuojant didelę Kaliningrado ekonominę reikšmę ir reikalingumą TSRS⁴⁴. Labai panašias intencijas išduoda ir 1980 m. atidengtas dar vienas atminimo ženklas, skirtas Aleksejui Leonovui, Viktorui Panacejevui ir Jurijui Romanenko – trims Kaliningrado srityje pokariu išaugusiems

41 Plg. И. Деметьев, Краеведение и гражданское общество: случай Калининграда, И. Деметьев (сост.), *От прошлого к будущему*, Калининград, 2004, с. 11; В. Бирковский, Создание и организация школьного музея боевой славы, *Ibid.*, с. 54–63.

42 Plg. P. Brodersen, *Besiekiant normalumo...*, p. 86–87.

43 В. Hoppe, S. 122.

44 Apie šį diskursą plačiau žr.: P. Brodersen, *Die Stadt im Westen...*, S. 196–198, 200–201; В. Brodersen, *Besiekiant normalumo...*, p. 85–86.

kosmonautams, TSRS didvyriams ir šalies pastangų įsigalėti kosminėje erdvėje pirmeiviams.

Siekių pademonstruoti Kaliningrado reikšmę ir reikalingumą TSRS reiškinių analogiją galime išvelgti ir Klaipėdoje, kur 8-ajame deš. iškilę monumentai atskleidžia labai panašią tendenciją – 1971 m. atidengta Kazio Kisielio skulptūra „Žvejys“ simbolizavo ne tik pagrindinę Klaipėdoje tarybiniais metais sukurtą pramonės šaką, bet, kaip ir Kaliningrade, Klaipėdos reikšmę TSRS ekonomikai. Šios skulptūros, kurią planuota įrengti dar nuo 6-ojo deš. pabaigos, statybą finansavo miesto žuvis pramonės organizacijos⁴⁵, parodydamos, kad iš TSRS žvejybos pramonės pasiekimų naudos gauna ir Klaipėdos miestas. Kitu klaipėdišku pavyzdžiu gali būti 1976 m. lapkričio 4 d. Lenino (buv. Tarybų) aikštėje atidengta naujoji Lenino statula. Jos atsiradimas irgi buvo konjunktūrinis. Skulptūra atsirado Klaipėdos vadovybei stengiantis simboliškai patvirtinti savo ištikimybę seniesiems socializmo idealams, o tai buvo susiję ir su 1974 m., mirus Antanui Sniečkui, įvykusių pokyčių Lietuvos komunistų partijos vadovybėje, kuri, be kita ko, atvyko ir į paminklo atidengimo iškilmes. Sumanymui realizuoti buvo pasitelkta Lenino premijos laureato Gedimino Jokūbonio sukurtos Lenino statulos, kuri jau buvo pastatyta ne kur nors kitur, o Maskvoje, kopija⁴⁶, tačiau urbanistinis jos įrengimo sprendimas Klaipėdoje buvo daug solidesnis nei Maskvoje. Į klaipėdiečių siekius parodyti, kad Klaipėda turi tą patį, ką ir Maskva, be to, Klaipėdoje TSRS vadai pagerbiami net labiau už pačią Maskvą buvo panaši ir kita idėja, realizuota kiek anksčiau, 1973-iaisiais. Tąkart ji kilo suartėjus miesto valdžiai ir vietinei lietuvių inteligentijai. 260-ųjų K. Donelaičio gimimo metinių išvakarėse jam atidengta statula buvo pirmasis Klaipėdoje pokariu iškilęs paminklas (kurio pastatymo idėja, kaip minėta, sklandė gerokai anksčiau), aiškiai turėjęs pademonstruoti šio miesto ryšius su lietuvių nacionaline kultūra ir kartu (pirmiausia inteligentijai) miesto vadovybės palankų požiūrį į nacionalinės kultūros palaikymą. Jau minėtas truputį vėlesnis Lenino statulos įrengimas Klaipėdoje iš dalies tapo tokio demonstravimo pasekme.

⁴⁵ *Tarybinė Klaipėda*, 1971 07 13, Nr. 162 (7210).

⁴⁶ Faktas, kad Klaipėdai teko tik Gedimino Jokūbonio sukurtos skulptūros kopija, o jos originalas 1967 m. buvo įrengtas Maskvoje, Rogožio užkardoje, Iljičiaus aikštėje, vi-suomenei buvo pateikiamas lyg ir su pasididžiavimu: *Tarybinė Klaipėda*, 1975 03 06, Nr. 55 (8326); 1976 11 05, Nr. 261 (8838).

Dauguma minėtų statulų, ypač Kaliningrade, nebuvo pajungtos aktyviems atminimo ritualams. Jų įrengimai būdavo situaciniai parodomieji aktai, padiktuoti konkrečios situacijos. Šio teiginio išimtimis laikytinos tik Lenino statula ir paminklas K. Donelaičiui Klaipėdoje, kurie abu vėlyvojoje tarybinėje epochoje buvo naudojami tam tikroms ceremonijoms. Prie paminklo Leninui kasmet buvo dedamos gėlės per tarybinės tėvynės įkūrėjo gimimo dienos šventę, o naujai įrengtoji Lenino aikštė Klaipėdoje tapo gegužę ir lapkritį per valstybės šventes organizuojamų paradų vieta. Kitaip tariant, šis monumentas dar tarnavo tarybinį patriotizmą ugdyusiai atminimo kultūrai palaikyti. Užtat ceremonijos prie paminklo K. Donelaičiui buvo visai kitokio turinio, kurio išsamesnis pažinimas turėtų leisti suvokti alternatyvos atminimo kultūrai esmę.

Inteligentija ir savitumas kaip alternatyvos atminimo kultūrai socialinis ir vertybinis pagrindai

Aptarus veiksnius, leidusius kontroliuoti atminimo kultūros turinį ir užtikrinti jo sklaidą, vis dėlto reikia konstatuoti, kad šių veiksnių įtaka visiškai nepajėgė užgniaužti ir gal tik iš dalies pajėgė kontroliuoti mintis, priešingas vyraujančioms atminimo tendencijoms. Geriausiai tai parodo destalinizacijos laikotarpiu matomi reiškiniai, kai, sušvelnėjus režimo nuostatoms, negausūs inteligentijos sluoksniai ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade pasijuto palyginti laisviau.

Klaipėdoje 1956–1958 m. miesto laikraštyje pirmą kartą nuo J. Stalino epochos pabaigos buvo išspausdinti keli ikikarinei miesto istorijai skirtų straipsnių ciklai⁴⁷, parengti daugiausia miesto kraštotyrininkų. Klaipėdos gyventojams šviesti skirti tekstai pagal retoriką jau atitiko 6-ojo deš. viduryje parengtą naująjį Lietuvos TSR režimo legitimavimo reikmes atitikusį Lietuvos istorijos naratyvą. Taigi šiuo atveju Klaipėdos kraštotyrininkai sėkmingai pasinaudojo destalinizacijos laikotarpiu pakitusia Lietuvos TSR

47 Žr.: Klaipėdos tvirtovė, *Tarybinė Klaipėda*, 1956 11 25, Nr. 234 (2880); B. Elertienė, Iš mūsų miesto istorijos, *Tarybinė Klaipėda*, 1957 10 06, Nr. 198 (3103) – 1957 12 01, Nr. 237 (3142); V. Nausėdas, Klaipėdos krašto mokyklos XVII–XIX a., *Tarybinė Klaipėda*, 1957 12 08, Nr. 242 (3147) – 1958 01 05, Nr. 4 (3167). Vienintelis ne klaipėdiečio parengtas tekstas buvo Partijos istorijos instituto bendradarbio apybraiža, skirta Klaipėdos „revoliucinei“ praeičiai: V. Kancevičius, Iš Klaipėdos krašto revoliucinės praeities, *Tarybinė Klaipėda*, 1958 04 13, Nr. 74 (3237) – 1958 06 29, Nr. 128 (3291).

režimo nuostata. Kitas pavyzdys – 1963 m. Klaipėdoje pirmąkart surengta ir vėliau tradicine tapusi Jūros šventė (Žvejo diena). Nors panašūs renginiai vykdavo ir kituose TSRS pajūrio miestuose, o Klaipėdoje visa renginio semantika kuo aiškiausiai nurodė jo paskirtį palaikyti tarybinį patriotizmą, vienu Žvejo dienos simbolių tapo miesto herbas, kuris jau 1963-ųjų šventės metu, greta daugybės kitų akcentų, buvo nešamas viešoje eisenoje. 1961 m.⁴⁸ šį herbą sukūrė tuo metu Klaipėdos vyr. architektų pareigas ėjęs Jonas Stumbras, tačiau rengdamas jį, autorius nekūrė naujo siužeto, bet pritaikė daugumą senojo Klaipėdos herbo motyvų. Šiuo atveju herbo atkūrimas ir viešas eksponavimas 6–7 deš. sandūroje vargu ar gali būti siejamas su kiek vėliau visoje Lietuvos TSR pradėta miestų ir miestelių istorinių herbų atkūrimo kampanija⁴⁹.

Kaliningrade geriausiu tokių destalinizacijos laikotarpio reiškinį pavyzdžiu laikytinas bandymas išsaugoti nuo sunaikinimo Karaliaučiaus pilies likučius. Debatai dėl pilies išsaugojimo, 1959 m. prasidėję kaip vidinė diskusija tarp dalies architektų, pasisakiusių už pilies liekanų išsaugojimą, ir kitos dalies, reikalavusių juos nugriauti, per kelerius metus įtraukė nemažą dalį Kaliningrado inteligentijos, Maskvos, Leningrado, Kijevo, Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR architektus, Rusijos TFSR Kultūros ministeriją ir galiausiai pasiekė aukščiausius valdžios ešelonus Maskvoje, kur 1965 m. vis dėlto buvo nutarta pilies griuvėsius suseprogdinti⁵⁰. 1967–1968 m. šis sprendimas buvo įgyvendintas. Nepaisant to, diskusijos metu bene pirmąkart per pokarį buvo aiškiai išreikštos simpatijos ikikarinio miesto simboliui, viešai teigiant jo vertes, aktualias tarybinei visuomenei⁵¹. Be to, atkreiptinas dėmesys, kad tarp uoliausių idėjos išsaugoti pilį šalininkų vėlgi buvo vietinė inteligentija: miesto vyriausiasis architektas, Kaliningrado srities kraštotyros muziejaus direktorius, Kaliningrado studentija, etc.

Skirtingai nei Klaipėdoje, kur minėtos iniciatyvos vis dėlto buvo „užmaskuotos“ taip, kad nesukeltų valdžios reakcijos, taigi formaliai

48 Plg. Kada turėsime naują miesto herbą?, *Klaipėda*, 1992 o1 17, Nr. 12 (13340).

49 A. Streikus, Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1 (21), p. 15.

50 Plačiau apie diskusijos turinį ir kilusias įtampas žr.: Норре, S. 127–145; М. Клемешева, О судьбе Королевского замка (Из документов облгосархива), *Калининградские архивы*, Вып. 2, Калининград, 2000, с. 179–190.

51 Plg. E. Matthes, *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreussische Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945–2001*, Bietigheim-Bissingen, 2002, S. 15–18.

pritaikytos prie vyraujančių reikšmių, Kaliningrade pilies išsaugojimo veiksmai dėl gana atviro abejojimo valdžios sprendimais ir net visuomenės mobilizavimo išprovokavo tam tikras valdžios institucijų sankcijas⁵². Nepaisant to, bandymai išsaugoti pilį nebuvo vienkartinis aktas. Kai 1967 m. buvo iškeltas ir senosios Karaliaučiaus katedros liekanų demontavimo klausimas, tai vėlgi išprovokavo įvairius bandymus išvengti tokio sprendimo, ištraukiant į juos, pavyzdžiui, ir Kaliningrado universiteto rektoriui⁵³.

Visa tai liudytų mažų mažiausiai kelis dalykus. Pirma, nuo 6–7 deš. sandūros ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade galima stebėti pirmąsias apraiškas veiksmų, nesusijusių su vyraujančios atminimo kultūros palaikymu, orientuotų į pačių miestų praeities aktualizavimą ir liudijančių pirmuosius bandymus paversti šių miestų praeities simbolius ir materialius relikvus jų savitumo palaikymo ištekliumi. Ne tik Kaliningrade, bet ir Klaipėdoje 7-ajame deš. pirmiausia architektų, restauratorių, menotyrininkų, muziejininkų, kraštotyrininkų terpėje pamažu prasidėjo miesto senojo užstatymo, jo architektūrinių, istorinių, urbanistinių verčių pažinimo ir pripažinimo procesas⁵⁴. Suprantama, kad tuo pat metu Klaipėdoje vykusio miesto vadovybės sankcionuota senojo užstatymo griovimo kampanija, kuri buvo motyvuojama racionaliais tarybinio miesto planavimo ir gyvenamojo būsto patogumo argumentais, sulaukė kritikos. 1968–1969 m. šiuo klausimu tarp Klaipėdos ir Lietuvos architektų, miesto vadovybės bei Lietuvos TSR Kultūros ministerijos vyko gana įtempta diskusija, kuri, skirtingai nei Kaliningrade, davė apčiuopiamų rezultatų: 1969 m. Klaipėdos senamiestis ir pilies liekanos buvo paskelbtos paminklais, mieste įsteigti pagrindinių Lietuvos TSR paminklosaugos institucijų filialai, o 8-ajame deš. pradėta kompleksinė senamiesčio ir kai kurių istorinių pastatų regeneracija. Svarbu tai, kad nors iniciatyva išsaugoti senosios miesto dalies užstatymą bent 7-ajame deš. priklausė daugiausia ne klaipėdiečiams, būtent klaipėdiečių pastangomis šią iniciatyvą buvo sugebėta išnaudoti pradedant formuoti pozityvias nuostatas į materialųjį praeities palikimą, kuris anksčiau tebuvo redukuotai laikomas atgyvena, „vokiškumo liekana“, „buržuazinių laikų

52 Д. Якшина, Как уничтожали Королевский замок, *Новые колеса Игоря Рудникова*, 11–17 января 2007, No. 20, с. 1, 15–16, 18–19.

53 Норпе, S. 145–147.

54 Plačiau apie tai žr.: V. Safronovas, Prarastoji Klaipėda: 1944–1969 metai, K. Demereckas, V. Safronovas, *Klaipėda 1945–1965...*: fotoalbumas, Klaipėda, 2010, p. 27–32.

palikimu“. Tokios senosios miesto dalies traktuotės buvo neutralizuotos, maža to, 1969 m. įkurtame Paminklų konservavimo instituto Klaipėdos skyriuje pradėti miesto ir jo architektūros bei urbanistinių elementų tyrimai ženkliai padidino visuomenei prieinamos informacijos apie ikikarinę Klaipėdos praeitį kiekį.

Antra, minėtieji pavyzdžiai rodo, kad ir TSRS būdingomis diskurso kontrolės sąlygomis plėtojosi visa komunikacijos ir santykių tarp priešingų sprendimų šalininkų paletė, kuri pasireiškė įvairiausiomis formomis – nuo argumentavimo „Ezopo kalba“ iki atviro konfrontavimo su miesto vadovybė ir partija. Konfrontavimo atvejai su parašų rinkimo prieš valdžios sprendimus akcijomis Kaliningrade, kaip minėta, pasireiškė ginant buvusios Karališkosios pilies griuvėsius nuo sprendimo juos demontuoti⁵⁵, o Klaipėdoje – kiek vėliau, 1981 m., ginant XIX a. vid. statytą buvusios miesto gaisrinės pastatą nuo sprendimo jį nugriauti, mat vietoj jo ketinta statyti „Klaipėdos“ viešbutį⁵⁶. Šie atvejai rodo, kad „kultūros darbuotojai“ ir kūrybinių profesijų atstovai, net jei ir būdavo valdžios išskelti ar prisijaukinti, patekę nomenklatūros malonėn ar pelnę jos simpatijas, miestų savitumų relikvų išsaugojimo klausimais, smarkiai rizikuodami savo socialiniu statusu, galėdavo balansuoti ant lojalumo nomenklatūrai ribos. Tai leidžia manyti, kad vertybės formavosi, buvo palaikomos ir ginamos nebūtinai ten, kur jas kūrė vyraujanti atminimo kultūra.

Tačiau atvira opozicija vis dėlto buvo miestų savitumų išsaugojimo kraštutinė priemonė, demonstravusi poziciją, bet neduodavusi rezultatų. Labiau apčiuopiamų rezultatų leisdavo pasiekti šių savitumų argumentavimas, ir tai buvo daroma ne tik pasitelkiant urbanistinio planavimo ir zonavimo motyvus, bet ir derinant verčių suvokimą prie vyraujančios atminimo kultūros reikšmių. Kitaip tariant, siekiant išlaikyti istorinį miestų savitumą, kurį vyraujanti atminimo kultūra redukavo, ignoravo arba neigė, paradoksiškai buvo pradėta apeliuoti į vyraujančios atminimo kultūros vertes. Antai, siekiai išsaugoti Karaliaučiaus pilies

55 B. Hoppe, S. 143–144; M. Клемешева, с. 186–187.

56 Parašų rinkimą Klaipėdoje inicijavo dailininkas Vaclovas Rimkus ir meno istorikas Jonas Tatoris. Po oficialiu kreipimusi į Lietuvos TSR Komunistų partijos Centro komitetą ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybą pasirašė Paminklų konservavimo instituto architektai, menotyrininkai, miesto dailininkai, mokytojai, bibliotekininkai, kraštotyrininkai. Dokumentas paskelbtas: A. Auruškevičius, Po tanku pakišome Vytautą Paukštę, *Vakarų ekspresas*, 2000 02 29, Nr. 49 (2390).

griuvėsius buvo argumentuojami parenkant atsitiktinius faktus, kurie sietų šią pilį su Rusijos istorinėmis asmenybėmis ir taip leistų paliudyti jos svarbą rusų nacionalinei kultūrai⁵⁷. Bandymai apsaugoti nuo nugriovimo buvusios Karaliaučiaus katedros liekanas skatino dar kūrybiškiau pažvelgti į miesto praeitį – šiuo atveju buvo sureikšmintas katedroje palaidotas Immanuelis Kantas, kuris nomenklatūrai skirtuose argumentuose tapo „marksizmo klasiku“, o jo filosofija – „marksistinio-lenininio mokymo kertiniu akmeniu“⁵⁸. Taigi Kaliningrade, „pridengiant“ siekius išlaikyti svarbius miesto simbolius, buvo pasitelkiamos vyraujančios atminimo kultūros reikšmės, tiesusios sąsajas su tarybiniu patriotizmu ir rusų nacionaline kultūra. Toks pat reiškinys fiksuojamas ir Klaipėdoje, kur buvo mezgami ryšiai atitinkamai su tarybiniu patriotizmu ir lietuvių nacionaline kultūra. Tai matyti iš 1969 m. pab. miesto laikraščio puslapiuose publikuotų straipsnių, kritikavusių beatodairišką senosios architektūros griovimą. Juose raginta, pavyzdžiui, su senamiesčiu elgtis taip, kad tas elgesys neprieštarautų „lenininiam požiūriui į kultūrinį palikimą ir jo išsaugojimą“⁵⁹. Kritinių pasisakymų seriją inicijavęs architektas Vaidotas Guogis teigė, jog „Klaipėda – lietuviškas miestas. [...] Todėl šnekos, kad uostamiestyje griaunami pastatai yra vokiečių statyti ir nebūtina juos saugoti, yra neteisingos“⁶⁰. Argumentą, kad Klaipėdos senamiestį būtina išsaugoti, nes jis yra pastatytas lietuvių baudžiauninkų rankomis, naudojo ir Kraštotyros muziejaus darbuotojai. Anot jų, Klaipėdos „senieji architektūros paminklai mums turi būti dar brangesni ir artimesni, nes juos sukūrė mūsų prosenelių pūslėtos rankos“⁶¹. Taigi akivaizdu, kad abejuose miestuose bandymai išsaugoti jų savitumą liudijusius simbolius buvo paradoksiškai motyvuojami kuriant dažnai dirbtines sąsajas su integruojančiomis nacionalinių kultūrų reikšmėmis, kadaise taikytomis siekiant tą savitumą nustelbti ir paneigti.

Vis dėlto bent jau Klaipėdos medžiaga rodo, kad tokią motyvaciją reikėtų skirti nuo prieš tai aptartų bandymų pagrįsti Klaipėdos lietuviškumą ir sąsajas su Lietuva, pasireiškusių jau pirmaisiais pokario metais

57 Hoppe, S. 136–137; E. Matthes, S. 16, 17.

58 Hoppe, S. 146–147.

59 P. Martinkus, Klausimai laukia atsakymo, *Tarybinė Klaipėda*, 1969 12 02, Nr. 282 (6717).

60 V. Guogis, Klaipėda turi likti Klaipėda, *Tarybinė Klaipėda*, 1969 11 18, Nr. 270 (6705).

61 B. Elertienė, J. Putrius, Lietuvių baudžiauninkų sukurta, *Tarybinė Klaipėda*, 1969 12 10, Nr. 288 (6723).

ir laikytinų Lietuvos TSR vadovybės legitimavimo strategija. Įprastų simbolių ir siužetų, susijusių su lituanizuota, į bendrą lietuvių istoriją integruota Mažosios Lietuvos istorijos samprata, taikymas tarsi rodytų, kad buvo kalbama ta pačia, režimo sankcionuota, kalba, bet tos kalbos turinys šįsyk buvo kitoks, nes siekta kitų tikslų. Dabar Klaipėdos lietuviškumo įrodymai buvo pasitelkiami siekiant ne legitimuoti režimą, Klaipėdos ir Lietuvos integralumą, bet pažinti bei aktualizuoti savitą miesto praeitį ir išsaugoti jos simbolius ateičiai. Būtent ši skirtinga, lyginant su vyraujančia atminimo kultūra, vertybinė perspektyva leidžia konstatuoti alternatyvos vyraujančiai atminimo kultūrai formavimąsi. Ar toji alternatyva jau pasiekė savarankiškos atminimo kultūros lygį, abejotina. Tačiau akivaizdu, kad Klaipėdoje nuo 7–8 deš. sandūros vyko reikšmių homogenizavimo procesas, ir tas homogenizavimas buvo nukreiptas priešinga vyraujančiai atminimo kultūrai linkme. Alternatyvios reikšmės buvo palaikomos stengiantis maksimaliai išnaudoti režimo paliktas galimybes ir neretai balansuojant ant jų peržengimo ribos, taigi plačiai naudojantis ir vyraujančios atminimo kultūros reikšmėmis.

Dar vienas akcentavimo vertas pastebėjimas susijęs su specifinių visuomenės sluoksnių dalyvavimu šiuose alternatyvą formavusiuose procesuose. Klaipėdoje jų pradininkais tapo pavieniai kraštotyrininkai, ekskursijų gidai ir Kraštotyros muziejus. Pastarasis, paremtas Lietuvos TSR Kultūros ministerijos, suvaidino svarbiausią vaidmenį 7-ojo deš. pradžioje apsaugodamas nuo sunaikinimo 1925 m. įrengtą paminklą, skirtą 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos karinės operacijos dalyviams. Be to, siekdami išryškinti atitinkamus praeities akcentus, muziejininkai 1964 m. ir 1971 m. kelis kartus kryptingai keitė ekspoziciją⁶². Ir gelbstint nuo sunaikinimo minėtąjį paminklą, ir nuolat plečiant Klaipėdos istorijai iki 1945-ųjų skirtą Kraštotyros muziejaus ekspozicijos dalį, tai būdavo pateikiama taip, kad atitiktų viešai sankcionuotus praeities vertinimo kanonus. Pavyzdžiui, be naujo formaliai „mokslui ir kultūrai“ skirto, tačiau realiai lankytojus su svarbiausiais liuanistikos kūrėjais ir jų kūriniais Mažojoje Lietuvoje supažindinusio skyriaus, 1971 m. muziejaus ekspozicijoje atsirado ir atskiras standas apie „Iskros“ kelią per Lietuvą – akivaizdi duoklė vienam iš tarybinį patriotizmą ugdžiusių siužetų⁶³.

62 Apie tai žr.: V. Safronovas, *Praeitis...*, p. 284, 286.

63 Muziejuje – nauja ekspozicija, *Tarybinė Klaipėda*, 1971 06 13, Nr. 137 (7185).

Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Klaipėdos miesto skyriaus veikla bent nuo 8-ojo deš. pradžios irgi buvo nukreipta pažinti ir puoselėti miesto istorinį savitumą. Pažymėtina, kad draugijai, kuriai 1975 m. jau priklausė daugiau kaip tūkstantis narių, pavyko perimti ir domėjimosi kraštotyra koordinavimą kai kuriuose miesto mokyklose: 1975 m. moksleiviai sudarė apie pusę draugijos narių⁶⁴. Perimant mokyklinės kraštotyros koordinavimą, kartu buvo skatinamos pažinimo kryptys, kurios gerokai skyrėsi nuo vyravusių 7-ajame dešimtmetyje. Dabar mokiniai buvo raginami domėtis kvartalo, gatvės, kurioje gyveno, praeitimi, jie dalyvavo buvusių dvarviečių teritorijose atliekamuose archeologiniuose kasinėjimuose⁶⁵, taigi iš esmės buvo skatinami pažinti savo gyvenamosios vietos savitumą. Dar mažiau buvusių tendencijų domėtis „revoliucine“ praeitimi ar 1945 m. Klaipėdos „išvadavimo“ istorija apraiškų būta suaugusiųjų kraštotyrininkų veikloje. Draugijos Klaipėdos skyriaus pirmininko pavaduotojas Vladas Nausėdas 1971 m. kone pirmąkart Klaipėdoje pokariu pasiūlė „įamžinti“ kai kuriuos su Klaipėda susijusius lietuvių visuomenininkus, kurių dalis (pavyzdžiui, Jonas Žilius-Jonyla arba Adomas Brakas) iki tol akivaizdžiai buvo nacionalinės kultūros paraštėse. Bendradarbiaudami su Kraštotyros muziejumi, kraštotyrininkai rengė pažintines konferencijas, kuriose dauguma pranešimų buvo skirta nebe Mažosios Lietuvos, o miesto istorijai iki 1945 metų⁶⁶. Įgyvendinant daugelį tokio pobūdžio iniciatyvų, ir toliau buvo „prisidengiama“ vyraujančios atminimo kultūros reikšmėmis. Taip tarp konferencijos pranešimų atsirasdavo vienas, skirtas „Iskros“ keliui per Klaipėdą. Taip kraštotyriniai darbai oficialiai buvo pateikiami, pavyzdžiui, Lenino šimtosioms gimimo metinėms skirtai parodai. Tačiau bent dalies tokioms parodoms parengtų darbų turinys aiškiai rodydavo, kad parodos dedikacija tebuvo duoklė vyraujančiai reikšmių sistemai. Antai, prie vertingiausių minėtai Lenino 100-mečiui skirtai parodai paruoštų kraštotyros darbų buvo priskirtas jau minėto V. Nausėdo darbas „Klaipėdos kultūros istorijos bruožai“⁶⁷.

Į istorinio miesto savitumo pažinimą ir aktualizavimą savo veiklą nukreipė ir kraštotyrininkai, 8-ajame deš. aktyviau įsitraukę į vadinajamąją „visuomeninės paminklosaugos“ veiklą. Dauguma objektų, kurie

64 N. Bajerčienė, Kraštotyrininkų džiaugsmi...

65 N. Abramčikienė, Jaunųjų kraštotyrininkų...; N. Bajerčienė, Kraštotyrininkų džiaugsmi...

66 V. Nausėdas, Atsiskaito kraštotyrininkai, *Tarybinė Klaipėda*, 1971 01 14, Nr. 11 (7059).

67 K. Račkauskas, *Kraštotyros sąjūdis Lietuvoje 1961–1986 metais*, Vilnius, 1987, p. 78.

Klaipėdoje buvo įtraukiami į vietinės reikšmės istorijos paminklų sąrašą, tokį statusą įgijo būtent visuomeninių paminklosaugininkų dėka. Pirmiausia, tokias pastangas sureikšminti kai kuriuos pastatus ir kapinaites derėtų vertinti kaip įrankį, galėjusį apsaugoti tam tikrą vertę turinčius objektus, ypač buvusius už „senamiesčio“ ribų, nuo netikusio remonto ar sunaikinimo. Tačiau 8-ajame deš. dauguma objektų įgydavo vietinės reikšmės paminklo statusą teigiant jų sąsajas su „revoliucine“ praeitimi. 1978-aisiais paskutiniai tie objektai papildė vietinės reikšmės istorijos paminklų sąrašą, o vėliau vieninteliu įtraukimo į sąrašą argumentu (taikytu ir prieš tai, tik rečiau) vienareikšmiškai tapo jų sąsaja su Klaipėdoje iki 1939 m. dirbusiais ar gyvenusiais lietuvių visuomenininkais ar švietėjais bei čia kadaise veikusiomis įstaigomis – pirmąja lietuvių spaustuve, pirmąja lietuvių gimnazija, pirmąja muzikos mokykla⁶⁸.

Kraštotyrininkai vaidino vieną pagrindinių vaidmenų ir duodami pradžią pirmiesiems ritualinio turinio susibūrimams, nesusijusiems su vyraujančia atminimo kultūra. Kartu su miesto viešąja biblioteka 9-ojo deš. pradžioje jie inicijavo kiekvienų metų pabaigoje įvairiems Prūsijos lietuvių veikėjams pagerbti rengtus vakarus⁶⁹. Juose buvo prisimenamos asmenybės, apie kurias tuo metu daugiau buvo galima sužinoti nebent iš tarpukariu nacionalinės vienybės dvasia parengtų publikacijų, o tarybiniais metais dauguma šių istorinių asmenybių buvo oficialiai sankcionuoto reikšminio turinio paribuose. Panašaus turinio ritualų vieta, sykiu ir tam tikros „atsvaros“ vyraujančią atminimo kultūrą palaikiusiems ritualams prie Lenino paminklo vieta, tapo minėtoji 1973 m. Klaipėdoje iškilusi K. Donelaičio statula. Poeto vardu pavadintos vidurinės mokyklos moksleiviai ir mokytojai palaikė tradiciją sausio 1-ąją, K. Donelaičio gimimo dienos progą, dėti prie statulos gėles, o Valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakultetų dėstytojai ir studentai mokslo metus rugsėjo 1-ąją pasitikdavo saulei tekant „vainikuodami“ paminklą ažuolo vainiku. Šios ceremonijos ir visuomenės susibūrimai ne tik pabrėžė K. Donelaičio svarbą lietuvių nacionalinei kultūrai. Poeto simbolis buvo naudojamas konsoliduojantiems tikslams, kad ir apėmusiems palyginti nedidelį žmonių sambūrį. Vietinei inteligentijai ir kraštotyrininkams, priklausiusiems šiam sambūriui, K. Donelaičio simbolis buvo svarbus dar ir todėl, kad ši istorinė asmenybė atliko ir

68 V. Safronovas, *Praeitis...*, p. 266.

69 Žr.: *Ibid.*, p. 269.

tam tikros sąsajos tarp pokariu į Klaipėdą suvažiavusios inteligentijos bei šio krašto praeities vaidmenį.

Visa tai rodytų, kad aktualizuojant istorinį Klaipėdos savitumą, simbolių, susijusių su lietuvių nacionaline kultūra, atminimas buvo prioritetas. Viena vertus, tai aiškintina tuo, kad tik lietuvių nacionalinėje kultūroje įsitvirtinusių ir režimo sankcionuotais Mažosios Lietuvos praeities siužetais, teigusiais amžiną lietuvių kovą su vokiečiais, buvo galima pateisinti domėjimąsi miesto praeitimi. Antra vertus, tai aiškintina ir pasiekiamos informacijos trūkumu: žinios apie miesto praeitį rėmėsi daugiausia lietuvių autorių kūriniais, kuriuose iš tiesų informacijos apie miesto istoriją beveik nebūta; galimybę susipažinti su vokiečių kalba parengtomis studijomis apie miesto istoriją, pavyzdžiui, su XX a. pradžioje išleista Johannes Sembritzkio „Klaipėdos istorija“, turėjo vienas kitas kraštotyrininkas ir istorikas⁷⁰. O ir bet kokia iniciatyva aktualizuoti vokiečių kultūros asmenybes Klaipėdoje pokariu (tai buvo puikiai suvokiama) balansavo ant ribos tarp savaimės suprantamumo ir erezijos. Tačiau būta ir išimčių, darsyt parodančių, kad bent jau kraštotyrininkų ir su Paminklų konservavimo instituto Klaipėdos skyriumi susijusioje terpėje lietuvių nacionalinės kultūros simbolių aktualizavimas 8–9 deš. Klaipėdoje buvo labiau priemonė, nei tikslas, kuriuo laikytinas miesto praeities pažinimas ir šios praeities relikvų išsaugojimas.

Pavyzdžiui, 1976 m. miesto kraštotyrininkai, vėlgį suradę „tinkamų“ argumentų savajam žygiui (anot jų, Klaipėdoje „ilgus šimtmečius vyko ne tik klasių ir nacijų kovos, bet ir internacionalinis bendradarbiavimas“), miesto laikraštyje paskelbė ieškantys paminklo vokiečių poetui, Karaliaučiaus universiteto rektoriui Simonui Dachui, kuris karo metais dingęs, tačiau esą turėjo būti išlikęs kažkur mieste. „Šalia lietuvių mieste gimė, augo, gyveno arba kuriuo nors kitu būdu savo pėdsakus paliko ir kai kurie vokiečių kultūros veikėjai“, – rašė V. Nausėdas straipsnyje „Kur Taravos Onutės skulptūra?“⁷¹, toliau išvardydamas tokių veikėjų

70 Kraštotyros muziejaus, Paminklų konservavimo instituto Klaipėdos skyriaus bibliotekose buvo vos keli platesnei visuomenei neprieinami J. Sembritzkio istorijos egzemplioriai. Istoriko J. Sembritzkio veikla ir kūriniais aktyviai domėjosi Celiuliozės kombinato inžinierius, kraštotyrininkas Feliksas Tiškus (Žr.: Feliksas Tiškus, Mūsų miesto istorikas (Johano Zembrickio 125-osioms gimimo metinėms), *Tarybinė Klaipėda*, 1981 01 10, Nr. 7 (10096)). Tarp kraštotyrininkų 8–9 deš. „iš rankų į rankas“ ėjo pavieniai J. Sembritzkio „Klaipėdos istorijos“ mėgėjiškai išversti fragmentai.

71 V. Nausėdas, Kur Taravos Onutės skulptūra?, *Tarybinė Klaipėda*, 1976 04 18, Nr. 91 (8668).

pavyzdžius: astronomas Friedrichas Wilhelmas Argelanderis, kompozitorius Richardas Wagneris, Trojos ir Mikėnų atradimu išgarsėjęs archeologas mėgėjas Heinrichas Schliemannas. Tokiems, viešai sankcionuoto diskurso ribas aiškiai peržengiantiems, pasiūlymams Klaipėdoje 8-ajame deš. būta palankesnių nei Kaliningrade raiškos sąlygų vien jau todėl, kad „vokiškąją“ praeitimi Klaipėdoje pagal savo veiklos pobūdį privalėjo domėtis paminkloauginės institucijos.

Jos taip pat suvaidino reikšmingą vaidmenį pažįstant, pripažįstant ir aktualizuojant miesto savitumą. Pirmiausia tai pasakytina apie Paminklų konservavimo instituto Klaipėdos skyrių. Jame vykdytų taikomųjų istorinių, architektūrinių, archeologinių ir kt. tyrimų reikėjo parengti moksliniais duomenimis pagrįstai projektinei dokumentacijai senųjų miesto pastatų tvarkomiesiems darbams. Tačiau norint atlikti šiuos tyrimus, reikėjo inventorizuoti milžiniško dydžio informaciją, kuri, turint omeny, kad Klaipėdoje jokių archyvinių dokumentų apie laikotarpį iki 1945 m. neišliko, buvo renkama po kruopelytę Lietuvos, TSRS ir užsienio šalių archyvuose ir bibliotekose. Papildomu šios medžiagos šaltiniu tapo 1975 m. pradėti sistemingi archeologiniai kasinėjimai Klaipėdos senamiestyje, per kelis dešimtmečius pavertę jį kone labiausiai archeologiniu požiūriu ištirtu senamiesčiu Lietuvoje. Suprantama, Paminklų konservavimo instituto darbuotojai surinktą istorinę medžiagą skyrė ne tik „vidiniam vartojimui“. Šio instituto darbuotojų paskaitos visuomenei, straipsniai miesto laikraščiuose ir respublikinėje spaudoje apie Klaipėdos praeitį 8-ajame deš. tapo norma.

Į klausimą, ar analogiškas miesto savitumo pažinimo ir pripažinimo procesas, visų pirma dalyvaujant inteligentijai, 8–9-uosiu deš. vyko ir Kaliningrade, kol kas, matyt, reikėtų atsakyti neigiamai. Kaliningrade nebuvo sukurta tokios miesto praeitimi besidominčios institucijos, kaip Paminklų konservavimo instituto skyrius Klaipėdoje. Kaliningrado srities kraštotyros muziejus, 1977 m. pervadintas Istorijos ir meno muziejumi, daugiausia dėmesio pagrindinėje ekspozicijoje ir 7-ojo deš. pabaigoje atidarytuose filialuose skyrė 1944–1945 m. Rytų Prūsijos užėmimo operacijai ir pokariniam periodui. Ikikarinė praeitis jame buvo atskleidžiama per pavienius siužetus, pavyzdžiui, „Iskros“ kelias, arba atskirus simbolius, kaip Immanuelis Kantas⁷². Tai lėmė, kad miesto

72 И. Дементьев, Рябинка у бойницы: реабилитация довоенного прошлого в памяти калининградцев (1970-е – 1980-е годы), V. Safronovas (sud.), *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIV), Klaipėda, 2012, p. 99–100.

praeities iki 1945 m. pažinimas Kaliningrade liko iš esmės pavienių entuziastų veiklos sritimi, į kurią 9-ajame deš. buvo vis labiau, nors ir itin atsargiai, įtraukiamas ir Kaliningrado srities valstybinis archyvas⁷³. Tačiau tokios veiklos viešinimas dar buvo ribojamas. Iš dalies tai galima paaiškinti tuo, kad Kaliningrade būta gerokai menkesnių, lyginant su Klaipėda, galimybių atsiremti į jau egzistavusias nacionalinės kultūros reikšmes. Kitaip tariant, simbolių ir siužetų rinkinys, kurį Lietuvoje buvo galima susieti su Klaipėda, buvo daug turiningesnis ir turėjo gilesnę vartojimo tradiciją nei vienas kitas rusų nacionalinės kultūros simbolis, kuriuos tik pirmaisiais pokario metais buvo pradėta pasitelkti Kaliningrade. Be to, būtina atsižvelgti ir į Kaliningrado teritorinį atskirtumą nuo likusios Rusijos, kuris regione buvo jaučiamas ir TSRS laikais, kai kasdienybėje „Pabaltijo respublikų“ miestai kaliningradiečiams buvo daug lengviau pasiekiami nei „didžioji“ Rusija⁷⁴. Tai ne tik didino simbolines sąsajų su Rusija (TSRS) demonstravimo reikmes, bet galbūt lemdavo ir daug akylesnį cenzūros organų darbą, pasireiškusį net ir tokiais kurioziniais atvejais, kai vien sumanymas pavadinti leidinį „Kaliningrado srities istorija“, nors kūrinys neturėjo nieko bendra su laikotarpiu iki 1945 m., buvo blokuojamas⁷⁵.

Nepaisant to, ir Kaliningrade pasireiškė miesto istorinės patirties pažinimo tendencijos, nors ir žymiai siauresniu mastu nei Klaipėdoje. Abiem atvejais šios patirties pažinimas ir aktualizavimas priešino su vyraujančios atminimo kultūros reikšmėmis, taigi formavo alternatyvos pastarosioms potencialą. Be to, abiejuose miestuose šių alternatyvų visų pirma palaikė architektų, kraštotyrininkų, muziejininkų, aukštojo mokslo įstaigų aplinkos, menininkų, o Klaipėdoje – dar ir paminklo-saugininkų iniciatyvos⁷⁶.

Šių specifinių visuomenės grupių vaidmens panašumas abiejuose miestuose leidžia pateikti ir kol kas preliminarų atsakymą į klausimą,

73 Plg. Э. Маттес, Государственный архив Калининградской области. Впечатления и мысли исследователя, *Калининградские архивы*, Вып. 3, Калининград, 2001, с. 64–76.

74 М. Карпенко, p. 243.

75 Žr. S. Galcova, Die Geschichte des Kaliningrader Gebietes in der sowjetischen Forschung, in S. Bamberger-Stemmann (Hg.), *Königsberg und seine Universität. Eine Stätte ostmitteleuropäischen Geisteslebens* (Nordost-Archiv, Bd. III/1994, Hf. 2), Lüneburg, 1994, S. 499.

76 Dėl Kaliningrado plg.: E. Matthes, S. 29–31; И. Дементьев, Рябинка у бойницы..., p. 96–109.

kuo paaiškinti čia apibūdintos alternatyvos vyraujančiai atminimo kultūrai formavimąsi. Manychiau, galima tvirtai teigti, jog minėtosios grupės daug geriau nei likusioji visuomenės dalis suvokė, kad miestas, kuriame jie gyvena ir dirba, yra savitas ir ypatingas lyginant su kitais šalies miestais, kuriuose buvo palaikoma jų nacionalinė kultūra. Daug aiškiau tai buvo pastebima atvykus į Klaipėdą ar Kaliningradą iš kito miesto ne pirmaisiais pokario metais, bet praėjus tam tikram laikui po karo. Tačiau šiuo atveju svarbus yra ne vien karo atvertų žaizdų gijimas, juolab kad karo atminimas buvo vėl ir vėl aktualizuojamas. Daug svarbesnė priežastis, atrodo, buvusi kokybinė kartų pasaulėžiūros kaita, palietusi netgi ne visą kartą, bet pirmiausia konkrečią visuomenės dalį.

Savitumo palaikymo siekį galėjo skatinti ne kolektyvizmu grįsti norai atrodyti ir būti „tokiems, kaip visi“, bet individualizmu ir vartotojiškos elgsenos invazija pagrįsti siekiai išsiskirti, demonstruojant, kad „mes turime tai, ko neturi kiti“. Kai 6-ojo deš. pabaigoje ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade nuolatinis „šviesiojo rytojaus“ siekiamybės teigimas ėmė realizuotis pagaliau pradėjus statyti tarybinį miestą, sparčiau aprūpinti gyventojus gyvenamuoju būstu, keitėsi ir gyventojų santykis su miestu. 6-ajame deš. abiem miestams buvo būdinga intensyvi gyventojų migracija, kuri rodė, kad juose tuo metu dar nedaug kas ryždavosi įsitvirtinti. Vis dėlto 6-ojo deš. pabaigoje prasidėjęs tarybinių miestų statymo procesas ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade davė dvejopų rezultatų. Viena vertus, pradėjus naujų gyvenamųjų namų statybą, kuriant mieste vis stambesnes įmones, didėjo gyventojų sėslumas. Antra vertus, tarybinių miestų kūrimas abiem atvejais vyko naikinant senąją architektūrą ir prasmų sistemą, ir šio naikinimo jau nebebuvo galima pateisinti pirmiesiems pokario metams būdingais argumentais – „karo padarinių likvidavimu“, „griuvėsių valymu“. Be to, naujoji pokario karta, kuri nebuvo kankinama karo nepriteklių, tačiau sudėtingomis pokario sąlygomis turėjo pati sau prasiskinti kelią į gyvenimą, buvo daug labiau individualistinė. Šis kokybinis kartos bruožas vien pagal profesinės srities pobūdį buvo būdingesnis būtent minėtosioms visuomenės grupėms, kurios atstovai 7-ajame deš. vis labiau įsitvirtino socialinėje realybėje. Inkultūruoti tarybinėje terpėje ir prie jos prisiderinti išmokę „kultūros darbuotojai“ deklaratyviai vis dar laikydavosi oficialiai sankcionuotos retorikos, taigi ir vyraujančios atminimo kultūros reikšmių. Tačiau kartu tos reikšmės tapo priedanga tiems praeities klodams, kurie su šia atminimo kultūra nebeturėjo nieko bendra, aktualizuoti.